

WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI (Wrocław)
orcid: 0000-0003-3516-3240

MIŁOSIERDZIE W JĘZYKU POLSKIM

ABSTRACT

MERCY IN THE POLISH LANGUAGE

The article presents one of the significant concepts of moral categories, which is MERCY. The investigations conducted on the basis of the dictionary material of Polish, of lexis and – essentially – multi-word expressions (an extensive set of units in the collected corpus) included a dimension of manifestation of mercy and its nature. Hence, the multifacetedness of mercy, the sphere of God's mercy and the sphere of human mercy were presented. To complement the above, mercy was considered also in the lexical plane. The above scopes, presented extensively and in numerous aspects, allowed to capture the preserved linguistically shaping of the fundamental domains of the concept of mercy in the old and contemporary Polish language. At the detailing level, the conducted lexical and semantic analysis allowed for indicating numerous aspects in specific confirmations in the structure of the reconstructed system of mercy.

Keywords: mercy, essence of mercy, manifestations of mercy, Polish language

Słowa kluczowe: miłosierdzie, istota miłosierdzia, przejawianie się miłosierdzia, język polski

I. WPROWADZENIE. MIŁOSIERDZIE

Miłosierdzie sytuujące się w sferze pojęć moralnych stanowi jeden z istotnych fenomenów wśród podstawowych kategorii, jak na przykład miłość, dobroć, wiara, wolność, sprawiedliwość, toteż – jak choćby moralność – „jest znamioną cechą świata ludzkiego”¹. Ujawnia się ono w wymiarze osobowym, a także w rozmaitych przejawach życia społecznego człowieka. Jako

---

¹ K. Kleszczowa, *Moralny po staropolsku. Studium leksykalno-aksjologiczne*, [w:] *Prace Językoznawcze*, t. 26: *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, O. Wolińska, Katowice 2001, s. 95. „Bycie człowiekiem zobowiązuje do odpowiednich zachowań”, nie dziwi zatem, „że staropolskie przymiotniki: *człeczcy*, *człowiecki*, *człowieczeński*, *człowieczy*, *ludzki* oznaczały nie tylko ‘właściwy człowiekowi’, ale i ‘godny człowieka (uczciwego)’”, zob. ibidem – w odniesieniu zaś do miłosierdzia można powiedzieć, uprzedzając dalsze rozważania, godny człowieka (okazującego litość, współczucie, miłość i dobroć, wyrażające się we współczuciu wobec drugiej osoby, a także otwartego na wsparcie „względem duszy i ciała” potrzebujących).

przedmiot badawczy różnych dyscyplin miłosierdzie jest rozpatrywane wielostronnie². Nie dokonując tu pełniejszego oglądu ważnych – ze względu na fenomen miłosierdzia – sfer, lecz zatrzymując się w wybranych obszarach istotnej jego obecności, nie wchodząc w liczne i różnorakie aspekty miłosierdzia, tylko sygnalizując niektóre kwestie tej wielostronności, rozpocząć trzeba od tego, że „miłosierdzie jest pojęciem ogólnoludzkim i występuje we wszystkich kulturach”³. Miłosierdzie „dla chrześcijańskiego ujęcia znajduje źródło głównie w Piśmie Świętym”⁴ – w przesłaniu Starego i Nowego Testamentu⁵. W sposób najbardziej oczywisty związane z Biblią, jest ono nieodłączne sferze religijnej⁶, religijno-moralnej życia społeczno-religijnego⁷.

² Na przykład miłosierdzie jako termin teologiczny rozpatrywane jest z wielu pozycji: w ujęciu starożytnych filozofów pogańskich, Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu, podstaw dogmatyczno-systematycznych, aspektów etyczno-moralnych, wymiaru społecznego, duchowości chrześcijańskiej, wymiaru pastoralnego, liturgicznego, w odniesieniu do prawa kościelnego, sztuki chrześcijańskiej, aspektów psychologicznych (zob. W. Zyzak, *Miłosierdzie jako termin teologiczny*, „Polonia Sacra” 2015, t. 19, nr 1 (38), s. 133–154). O traktowaniu miłosierdzia w teologii zob. też J. Machniak, *Doświadczenie Boga w tajemnicy Jego miłosierdzia u bł. Siostry Faustyny Kowalskiej. Studium krytyczne w świetle myśli teologicznej*, Kraków 1998, s. 15–22. Jan Paweł II w encyklice *Dives in misericordia*, budując na biblijnej idei miłosierdzia własną koncepcję, ujmuje „[m]iłosierdzie chrześcijańskie współcześnie odczytane” jako „wydarzenie «miłości miłosiernej»”, zob. J. Zabielski, *Miłosierdzie chrześcijańskie współcześnie odczytane*, „Studia Teologiczne” 1991, t. 9, s. 97.

³ W. Zyzak, *op. cit.*, s. 151.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Istotnie „[p]ojęcie «miłosierdzie» ma swoją długą i bogatą historię w Starym Testamencie”, znajdujemy tam liczne na nie wskazania – „Stary Testament głosi miłosierdzie Boga”, ściślej – „objawia Ojca, który jest Bogiem «bogatym w miłosierdzie»”. Równie wyraźnie miłosierdzie ukazuje Nowy Testament: „Miłosierdzie objawione w krzyżu i zmartwychwstaniu” – „Odkupienie niesie w sobie całą pełnię objawienia miłosierdzia”, a wreszcie: „Czyż słowa z kazania na górze: «Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią» (Mt 5, 7), nie stanowią poniekąd streszczenia całej Dobrej Nowiny [...]?”, zob. Jan Paweł II, *Miłosierdzie. Antologia tekstów*, wybór tekstów, oprac. i słowo wstępne B. Pieron, Kraków 2016, s. 15, 18, 24–25, 28.

⁶ Zasadne jest zauważenie, że „[t]rudno mówić o świeckiej etyce miłosierdzia. Pojęcia miłosierdzia nie zawłaszczył ani język potoczny, ani filozoficzny. Kategoria miłosierdzia pojawia się najczęściej w kontekstach religijnych. Dyskurs filozoficzny poświęcił natomiast więcej uwagi pojęciom od zawsze miłosierdziu towarzyszącym (również w świadomości potocznej) i nierzadko uznawanym za znaczeniowo tożsame – miłości bliźniego, współczuciu i litości, sympatii i solidarności”, zob. A. Leśniewska, *Wokół pojęcia „miłosierdzie” – rozważania filozoficzne*, [w:] *Miłosierdzie w filozofii i religiach*, red. R. Niparko, J. Skrzypczak, współpraca G. Janikula, Poznań 2005 („Edukacja. Teologia i Dialog”, t. 2), s. 9.

⁷ Odnośnie do kształtowania się pojęcia miłosierdzie por.: „Jeśli zatem zapytamy, jaki model miłosierdzia znali i wypełniali Polacy przez stulecia, to odpowiedź tkwi w siedmiu uczynkach miłosiernych odnoszących się do ciała i ducha drugiego człowieka [...]. Ale składnikiem znaczenia tego pojęcia jest też miłosierdzie Boga [...]. Miłosierdzie Boże jest atrybutem Boga, jest Jego wiecznym przymiotem”. Wyraz *miłosierdzie* „wszedł w obieg polskiej kultury wraz z przyjęciem chrześcijaństwa. Najpierw było to słowo łacińskie *miser cordia*, ale już ok. XII wieku «miłosierdzie», zob. K. Ożóg, *Miłosierdzie w języku*,

II. MIŁOSIĘRDZIE W POLSZCZYŹNIE

„Kultura polska przez wieki kształtowana przez chrześcijaństwo odzwierciedlała w mniejszym czy większym stopniu wielkie wartości, w tym ukazywała znaczenie i rangę miłosierdzia. Także i język tworzył wyrazy, zdania i szersze konteksty związane z tą wartością”⁸. Istotnie, miłosierdzie manifestuje się w języku i w świetle zgromadzonego materiału leksyki i połączeń wyrazowych (z komponentem „miłosierdzie”) języka polskiego jest przedmiotem refleksji lingwistycznej⁹.

II.1. Źródła, ustalanie się znaczenia

W przedstawianiu miłosierdzia w języku polskim odnieść się trzeba przede wszystkim do podwalin: miłosierdzia jako idei biblijnej wyrażanej w znaczeniach konkretnych wyrazów i treści pojęć, albowiem „[z]rozumienie tych treści stanowi klucz do pojęcia samej rzeczywistości miłosierdzia”¹⁰. Chodzi przede wszystkim o dwa terminy w języku hebrajskim z ksiąg Starego Testamentu odnoszące się do miłosierdzia: *hesed* i *rahamim*, których znaczenie – niezależnie od różnic między nimi – „sprowadza się do miłości, wyrażającej się we współczuciu wobec drugiej osoby, w przebaczeniu win, w obopólnej wierności”¹¹, oraz trzy grupy semantyczne w języku greckim w Nowym Testamencie: *eleein*, *eleos* i *eleemon*; *oiktirmos* i formy pochodne (*oiktirein* i *oiktirmon*); *splogchnidzesthai* i *splogchna*, przekazujące, że „ewangeliczne miłosierdzie zasadza się na głębokim współczuciu Boga wobec ludzi i ludzi wobec siebie nawzajem, jako reakcji na człowiecze nieszczęścia, cierpienia, śmierć itp.”¹². Ukształtowane historycznie na gruncie polszczyzny pojęcie miłosierdzia, poczynając od wyrazu *miłosierdzie*¹³, od okresu staropolskiego (od XIV w.), oznaczającego ‘współczucie, litość, zlitowanie się, zmiłowanie się’,

literaturze i kulturze polskiej, [w:] *By nie zabrakło miłości. Piętnaście lat Szkolnych Kół Caritas*, red. Z. Sobolewski, A. Sochal, Warszawa 2011, s. 170–171.

⁸ Ibidem, s. 168.

⁹ Zob. wykaz źródeł i stosowanych skrótów na końcu artykułu.

¹⁰ Zob. J. Zabielski, *op. cit.*, s. 99.

¹¹ Zob. T. Minikowska, *Miłosierdzie w ujęciu językoznawczym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska XXXI – Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1990, z. 192, s. 218.

¹² Zob. *ibidem*, s. 218–219. Odnośnie do uszczegóławiających informacji, dotyczących m.in. znaczeń poszczególnych wyrazów i wywodzonego z nich traktowania miłosierdzia, zob. np. Jan Paweł II, *op. cit.*, s. 17–18, 20; T. Minikowska, *op. cit.*, s. 218–219; J. Zabielski, *op. cit.*, s. 100–102; K. Romaniuk, *Biblijny traktat o miłosierdziu*, Żąbki 2004, s. 11–17.

¹³ Przyjmuje się, że *miłosierdzie* jest wyrazem starosłowiańskim: „милосръдѣ [...] czes. *milosrdný*”, przypuszczając, że to kalka łacińskiego *miser cordia* (zob. D. Bieńkowska, *Miłosierdzie*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin 1993, s. 65), a do języka polskiego zapewne trafiła ze staroczeskiego (zob. W. Borys, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 329).

„w najstarszej polszczyźnie występuje najczęściej w znaczeniu ‘litość, współczucie’, rzadziej ‘miłość’ oraz wyjątkowo jako ‘łaska, szczególny dar’”, a wyrazy pochodne „wiążą się przede wszystkim ze znaczeniem ‘litość, współczucie’, tylko przysłówki *miłosiernie* nawiązuje także do ‘miłości’”. „[Z]e szczególnym uwzględnieniem XVI w.” zaprezentować trzeba liczbę (według *Słownika polszczyzny XVI*) wystąpień słowa *miłosierdzie* (2836 razy) i jego użycie w konkretnych znaczeniach¹⁴ [w układzie rangowym: 1. ‘litość, łaskawość, współczucie okazywane komuś; darowanie uraz, miłość bliźniego’ (472 razy); w słownikach łacińsko-polskich oraz w odpowiednich tekstach łacińskich: *miser cordia*, *miseratio*, *commiseratio*, *clementia*: a) ‘jałmużna’ (18 razy), łac. *eleemosyna*; b) atrybut Matki Boskiej (42 razy); 2. ‘o Bogu: jeden z atrybutów Boga w Trójcy Świętej, także obejmujący całokształt stosunku Boga do człowieka (przebaczenie win, obdarzanie łaskami, miłość do człowieka, obietnica zbawienia); łac. *miser cordia* (2353 razy); 3. ‘miłość (ku człowiekowi, rodzinie, ojczyźnie)’; łac. *pietas*, *miser cordia* (4 razy)], stwierdzając, że „podstawowym znaczeniem *miłosierdzia*, podobnie jak w epoce poprzedniej, jest ‘litość, współczucie’ itp.”, podnosząc przy tym istotną kwestię: „Sł XVI wyróżnia tu *miłosierdzie* Boga i ludzi, czego nie robił SStp”¹⁵. Odnośnie zaś do „dalszej historii wyrazu *miłosierdzie* w polszczyźnie należy stwierdzić, że na wszystkich etapach aż po czasy najnowsze utrzymał on jako pierwszoplanowe znaczenie ‘litość, współczucie itp.’”¹⁶. Ale już w XVI w. dało się zauważyć „w kilkunastu przypadkach zawężenie *miłosierdzia* do ‘jałmużny’”¹⁷. Pomocniczość zorientowaną na potrzebujących, działalność, na ogół zorganizowaną, związaną z niesieniem pomocy, zwykle materialnej, a także współczucie dla osób cierpiących, dla tych, których spotkało nieszczęście, gotowość przyjścia im z pomocą, uwydatniają definicje w słownikach współczesnej polszczyzny, por. np. *miłosierdzie* ‘litość, współczucie wiążące się na ogół z niesieniem pomocy, z ofiarnością; zmiłowanie się nad kimś; dobroczynność, filantropia’ [SWJP], a także *miłosierdzie* ‘dobroć i współczucie okazywane osobie cierpiącej lub będącej w potrzebie’ [WSJP PAN].

¹⁴ Zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 223, 225. Wyrazu *miłosierdzie* mającego 2836 zanotowań, toteż plasującego się na 54 pozycji na liście frekwencyjno-rangowej rzeczowników częstych szesnastowiecznej polszczyzny pisanej, dodając jeszcze – używanego w literaturze religijnej, zob. I. Rucka, *Rzeczowniki częste XVI-wiecznej polszczyzny pisanej (Na podstawie „Słownika polszczyzny XVI wieku”)*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. IV: *Materiały VI Kolokwium Językoznawczego Gniezno, 26–28 września 1996 r.*, red. M. Białoskórska, Szczecin 1998, s. 49–50, 58.

¹⁵ Zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 225–226. W odniesieniu do *miłosierdzia* człowieka zauważa się, że „cechą *miłosierdzia* pochodzącego od człowieka jest *bezinteresowność*”, toteż jej brak „powoduje, że *miłosierdzie* jest utożsamiane z interesem, co doprowadza do upokorzeń. Doskonałym przykładem w literaturze polskiej opisu *miłosierdzia* jako interesu jest nowela M. Konopnickiej *Miłosierdzie gminy*”, zob. D. Bieńkowska, *op. cit.*, s. 70.

¹⁶ Zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 227.

¹⁷ *Ibidem*.

Zasadne i zarazem pożyteczne będzie tu zilustrowanie owych ustaleń wybranymi poświadczeniami leksykalnymi dawnej polszczyzny, przywołując jednostki różnego rodzaju: w *mnożstwie miłosierdzia* (Biblia Tysiąclecia), *ocieć miłosierdzia* (peryfrastyczne określenie Chrystusa z siedemnastowiecznych kazań), *boskie miłosierdzie* (jako przykład łączenia się w średniowieczu przymiotnika *boski* z rzeczownikami abstrakcyjnymi), *matka miłosierdzia* (jako świadectwo, że w całej historii polszczyzny występuje to połączenie, przede wszystkim w *Salve Regina*)¹⁸; staropolskie derywaty przymiotnikowe: *miłosier-ny*, *miłosierdny* ‘czyniący miłosierdzie, kierujący się miłosierdziem, litościwy’, *miłosierdziwy* ‘miłosierny, litościwy, łaskawy, miłościwy’, (*miłosierdy*) *miłosirdy* ‘wypływający z miłosierdzia, litościwy’, *namiłosierny*¹⁹; połączenia przymiotników na *-ski* z rzeczownikami abstrakcyjnymi, por. *apostolskie kazanie*, *boskie miłosierdzie*; szeregi trójelementowe oraz dublety (powstałe przez zmiany paradygmatu) w obrębie przymiotników na *-ny*, por. *miłosierny* – *miłosierdy* – *miłosierdziwy*, *miłosierdy* – *miłosierny*²⁰; występujące w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* „połączenia frazeologiczne, w których występuje miłosierdzie” (z których wiele ma „odpowiedniki łacińskie w Wulgacie”), np. *mieć miłosierdzie* (łac. *habere misericordiam*), *miłosierdziem (po)ruszony* (*miser cordia motus*), (*u*)*czynić, udzielać miłosierdzie* (*facere misericordiam*), *miłosierdzie i (a) prawda* (*miser cordia et veritas*), *sprawiedliwość a (i, ani) miłosierdzie* (*iustitia et misericordia*), *miłosierdzie i (a) sąd* (*miser cordia et iudicium*), *sąd bez miłosierdzia* (*iudicium sine misericordia*), *miłosierdzie i (a) lutość* (*miser cordia et miseratio*), *przymierze i miłosierdzie* (*pactus et misericordia*), *wnętrzości miłosierdzia* (*viscera misericordiae*)²¹; związki w zasobie frazeologii religijnej okresu baroku z odwołaniami do Boga wyrażające prośbę o miłosierdzie, np. *żał się Boże, pożał się Boże* ‘Boże okaż litość, wybacź, zmiłuj się’²².

W związku z przyjętymi dotychczas ogólnymi ramami językowego manifestowania się miłosierdzia w dalszej części niniejszego opracowania, zgodnie

¹⁸ Zob. M. Kucala, *Polszczyzna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Kraków 2000, s. 110, 179, 187–188.

¹⁹ W związku z miłosierdziem por. tu też: (*zlitowny*) *zlitowny* ‘miłosierny, litościwy’; *zmiłowny* ‘miłosierny, litościwy’; (*złitościwy*) *złitościwy* ‘miłosierny, litościwy’; *miłozłowny* (?) ‘pełny miłosierdzia, kierujący się miłosierdziem, litościwy’; *litościwy*, *lutościwy* ‘miłosierny, współczujący, skłonny do wybaczenia, wyrozumiały’; *miłościwy* ‘czyniący miłosierdzie, miłosierny, odznaczający się miłosierdziem, litością, łaską, litościwy, łaskawy, wyrozumiały, współczujący, wybaczący, przychylny, życzliwy, kochający’, ‘proszący miłosierdzia, błagalny’, ‘miły, wdzięczny, piękny, godny miłości’; *łaskawy* ‘życzliwy, przychylny, przyjazny, łagodnie traktujący, łagodny’; (o zwierzętach) ‘oswojony’; ‘pełen miłości, z miłości wypływający’, ‘miłosierny’ ‘przymilny, schlebający, zgadzający się’; *bezmilościwy* ‘bez miłosierdzia’, zob. K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003, s. 59, 66, 68, 131, 140.

²⁰ Zob. *ibidem*, s. 42, 68, 115, 126.

²¹ Zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 226.

²² Zob. D. Adamiec, *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, Kraków 2007, s. 72.

też ze wskazaniem w tytule, skupimy się na pełniejszym jego naświetleniu, sprowadzając rozważania do językowego wyłożenia – na materiałowej bazie wybranych jednostek (przede wszystkim związków wielowyrzawowych) – odnoszącego się do polszczyzny w jej całym okresie. Dalsze dociekania uwzględniają spojrzenie na miłosierdzie pod kątem przejawiania się go i jego natury. Wskazania w tych wymiarach warunkują bowiem bezpośrednio istotę i charakter rekonstruowanego w przeprowadzanej analizie leksykalno-semantycznej językowo wyrażanego miłosierdzia we wszystkich determinantach poświadczanych w zebranych materiale językowym²³.

II.2. Przejawianie się i natura miłosierdzia

Zakrepiłe w języku polskim na przestrzeni wieków jednostki leksykalno-frazeologiczne poświadczające przejawianie się miłosierdzia i jego naturę pozwalają wyróżnić następujące płaszczyzny: aspektowość miłosierdzia, sferę miłosierdzia Bożego²⁴ oraz sferę miłosierdzia ludzkiego wraz z uszczegóławiającym ją wymiarem miłosierdzia międzyludzkiego²⁵ – „miłosierdzia w stosunkach międzyludzkich”, bowiem „przedmiotem miłosierdzia ludzkiego jest lub powinien być drugi człowiek”²⁶. Istotę miłosierdzia dopełnia ogląd usytuowania słowa *miłosierdzie* oraz obecności wyrażanego przez nie znaczenia w płaszczyźnie leksykalnej.

1. (Wielo)aspektowość miłosierdzia

Miłosierdzie zauważalne jest, jak nadmieniono, w odniesieniu indywidualnym (personalistycznym) oraz w obszarze życia społecznego, bowiem „życie w społeczeństwie stwarza nieskończenie wiele sytuacji do praktykowania tej cnoty”²⁷. W języku polskim owe przejawy (wszelako przenikające się nawzajem) są bardzo wyraziste. Wymiar pierwszy można zilustrować, przywołując

²³ Należy zauważyć, że prześledzenie „tekstów o charakterze religijnym, poświęconych problematyce egzystencjalno-duchowej” pozwala konstatować, że „współczesne przekazy medialne potwierdzają użycie leksemu *miłosierdzie*” w ustabilizowanym znaczeniu, nie wykazują „uzależnienia kontekstowego”, zob. M. Kaczor, *Użycie słowa miłosierdzie w języku polskim*, [w:] *Miłosierdzie w praktyce szkolnej i pozaszkolnej*, red. G. Janikula, R. Niparko, Poznań 2007 („Edukacja. Teologia i Dialog”, t. 4), s. 9–11.

²⁴ Ze względu na aspekt religijny w cytatach i w podawanych przykładach zachowuje się oryginalny zapis wielką literę, dużą literę stosuje się też w wyrazie *Boży* używanym w narracji.

²⁵ W odniesieniu do przejmowanego w powyższym wyróżnieniu podziału na „miłosierdzie Boże” oraz „miłosierdzie ludzkie” (które, jak wspomniano wyżej, wyróżnia SPXVI, zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 226) należy zauważyć, że „[t]e dwa określenia wyznaczają podział zasadniczy [...] wypowiedzi biblijnych zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu na temat miłosierdzia” (K. Romaniuk, *op. cit.*, s. 19).

²⁶ Zob. K. Romaniuk, *op. cit.*, s. 93, 151.

²⁷ J. Siewiora, *Miłosierdzie jako kategoria życia społecznego*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 2017, t. 36, nr 1, s. 34.

między innymi jednostki komunikujące o obecności w kimś miłosierdzia: *miłosiernik* ‘człowiek litościwy, miłosierny, homo misericors’; *miłosierny*, *miłosierdny* ‘czyniący miłosierdzie, kierujący się miłosierdziem, litościwy’ [SSt]²⁸; *miłosierny człowiek* [SPXVI, WSJP PAN]; *miłosierdzie mający* ‘miłosierny’; *przyrodzone miłosierdzie* (tj. cechujące kogoś, właściwe komuś; wrodzone); *miłosierdziem się obchodzić* ‘być miłosiernym’; *postępować według miłosierdzia* [SPXVI]; *kościół krasi ołtarz, a człowieka miłosierdzie* [A]; *kościół zdobi ołtarz, a człowieka miłosierdzie* [L, A, K]. Reprezentatywna jest także sfera społeczna, por. m.in.: *z miłosierdziem bliźniego*; *z miłosierdziem obroczyć się*; *miłosierdzie {komu}* [SPXVI]; *mieć miłosierdzie nad {kimś}*; *okazywać {komuś} miłosierdzie* [PSWP]²⁹.

Obszerny i wielowymiarowy jest zakres odzwierciedlonego w języku miłosierdzia Boga oraz jego uwarunkowań w relacji Bóg – człowiek³⁰. Wyraźnie zaznacza się przede wszystkim miłosierdzie okazywane przez Boga, por. *nadać z miłosierdzia* – w odniesieniu do Boga jako dawcy, szczególnie miłosierdzia wobec grzeszących³¹; {komu} *opowiedzieć lata miłosierne* – utożsamiane z czasem miłosierdzia Bożego nad grzesznikami [SPXVI]; *przyjąć w miłosierdzie, do miłosierdzia przyjęty* – o obdarzaniu łaską człowieka, udzielaniu mu opieki przez Boga. Miłosierdzie jest nakazywane do świadczenia, por. *miłosierdzie Pańskie* (równoznaczne: nakazane przez Pana Boga) [SPXVI], bywa wypełniane z przykazania, por. *miłosierdzie {czyje}* (równoznaczne: z czyjego nakazu sprawowane) [SPXVI].

Widoczne jest utrwalenie językowe *miłosierdzia* odnoszącego się do: świętości, por. *święte miłosierdzie* [SPXVI]; do wyznawców religii chrześcijańskiej, wyznawców katolicyzmu, por. *chrześcijańskie miłosierdzie* [SPXVI]; *chrześcijańskie miłosierdzie* ‘właściwe chrześcijanom współczucie, chęć niesienia pomocy, litość’ [MN]; *katolickie miłosierdzie* [SPXVI].

Wieloaspektowość natury miłosierdzia odzwierciedla jego przejawianie się, jego urzeczywistnianie się, prawa do niego, a także postawy wobec niego. Ilustrują to liczne związki wyrazowe: *z miłosierdzia*; *pochodzić z miłosierdzia*; *prze / przez miłosierdzie*; *dawać się na miłosierdzie*; *gwałt miłosierdziu*; *godny miłosierdzia*; *miłosierdzia godny*; *pobudka do miłosierdzia*; *do miłosierdzia apelować*; *do miłosierdzia pociągnąć*; *do miłosierdzia przywieść*; *do miłosierdzia udać się*; *przyjąć do miłosierdzia / w miłosierdzie*; *odwodzić od*

²⁸ Z prasłowiańskiego *miłosŕdnъ ‘miłosierny, litościwy’. Przyjmuje się, że „[f]orma słowiańska jest prawdopodobnie kalką goc. *armhairts* lub łac. *misericors*; wyraz dostał się do polszczyzny prawdopodobnie ze staroczeskiego jako termin chrześcijański” [WSJP PAN].

²⁹ Stwierdza się, że miłosierdzie jako kategoria życia społecznego jawi się „jako przejaw wielkości, siły i hojności oraz szczególny wyraz troski o drugiego człowieka”, zob. J. Siewiora, *op. cit.*, s. 35.

³⁰ W tym kontekście por. np. systematyczny przegląd kart Starego Testamentu „w poszukiwaniu miłosiernego oblicza Boga” przez stawiane biblijne pytania o Boże miłosierdzie, zob. W. Pikor, *Biblijne pytania o Boże miłosierdzie*, Pelplin 2004, s. 13, 15–168.

³¹ Por. biblijne: *naczynie miłosierdzia, łaski*, tj. ‘zasługujące na łaskę’ [SPXVI].

miłosierdzia; odrzucać od miłosierdzia; oczyścić uczynki miłosierne; podpomoc w miłosierdziu (tj. 'wspomożenie, wsparcie'); miłosierdzia używać / użyć; naleźć / znaleźć miłosierdzie; należenie miłosierdzia; dufać / ufać miłosierdziu / w miłosierdziu / w miłosierdzie / w wielkość miłosierdzia; dufanie / ufanie / ufność w miłosierdziu / miłosierdzia / w miłosierdzie; według obfitości miłosierdzia [SPXVI]. Zauważalne jest dostosowanie czegoś do miłosierdzia, zachodzenie odpowiedniości, właściwości czegoś do niego, por. według / wedle / podług miłosierdzia [SPXVI]; według miłosierdzia boskiego; według miłosierdzia świętego [SPXVI].

Rozpatrywany materiał odzwierciedla określone czyny, działania będące urzeczywistnieniem się miłosierdzia. Można tu odnotować następujące przejawy miłosierdzia: pobudzenie, zachęcenie, uaktywnienie, por. *miłosierdziem poruszyć / zruszyć / wzruszyć się; poruszyć się miłosierdziem [SPXVI]; miłosierdziem poruszony / poruszony / wzruszony; poruszony miłosierdziem [SPXVI]; być ruszony / wzruszony miłosierdziem; być ku miłosierdziu poruszony; poruszy / ruszy / wzruszy {kogo} miłosierdzie [SPXVI]; pocieszenie, por. pocieszyć z miłosierdzia; pocieszyć miłosierdziem [SPXVI]; dostanie, otrzymanie (gdy uzyskanie czegoś zależne jest od woli kogoś innego), por. osiągnąć przez miłosierdzie [SPXVI]; prośenie, por. prosić prze / przez miłosierdzie [SPXVI]; nauczanie, por. z miłosierdziem nauczać [SPXVI]; powierzanie komuś lub czemuś, zdawanie na kogoś lub na coś, por. przypuszczać / przypuścić {czyjemu} miłosierdziu; przypuszczać / przypuścić na {czyje} miłosierdzie [SPXVI]; wielkości miłosierdzia przypuszczać [SPXVI]; powierzanie, oddawanie z zaufaniem, oddawanie pod osąd, por. poruczyć miłosierdziu / w miłosierdzie [SPXVI]; sądzić w miłosierdziu / według miłosierdzia [SPXVI]; ratowanie, por. ratować miłosierdziem [SPXVI]; pochwalenie, por. pochwałon / pochwalony z miłosierdzia / w miłosierdziu [SPXVI]; nagradzanie, por. nagradzać miłosierdziem [SPXVI].*

Miłosierdziu nadawany jest zamierzony kierunek, ukierunkowuje się na kogoś lub na coś, por. *miłosierdzie ku {komu}; miłosierdzie ku {czemu} [SPXVI].* Spektrum zakresowe uzewnętrzniania miłosierdzia, świadczenia go obejmuje: zmiłowanie się, por. *skłonić miłosierdzie [SSt];* litowanie się, nieczynienie nic złego, zaprzestanie kary, a także traktowanie, odnoszenie się łagodnie, por. *mieć miłosierdzie [SPXVI, SWil]; mieć miłosierdzie nad {kim}, nad {czym} [SPXVI];* bycie litościwym, wyrozumiałym, współczującym, por. *mieć miłosierdzie nad {kimś}; miłosierdzie dla {kogoś, czegoś} [MN];* bycie dla kogoś litościwym, wyrozumiałym, litowanie się nad kimś, por. *okazywać {komuś} miłosierdzie;* spojrzenie z uwagą, życzliwie, łaskawie, por. *weźrzeć okiem miłosiernym; wejrzeć oczyma miłosierdzia [SSt]; wejrzeć / wejrzeć / poźrzeć / pojrzyć / patrzyć / patrzeć / poglądać / wyglądać / zaglądać okiem na {kogo}, na {co}, ku {czemu}, za {kim} miłosierdzia / miłosiernym; oczy / oko obrocic / nawrócić miłosierne / miłosierdzia; będą oczy obrócone k {komu}, ku*

{komu}, na {kogo}, na {co} *miłosierne / miłosierdzia* [SPXVI]; czyjś określony stosunek do kogoś lub czegoś, por. *poglądać okiem miłosierdzia; patrzeć okiem miłosiernym* [SPXVI]; okazanie, wyświadczenie, uczynienie miłosierdzia, udzielenie, dokonanie aktu miłosierdzia, por. *miłosierdzie pokazywać / okazować / pokazać / okazać / ukazać; pokazywać / okazować / pokazać / okazać / ukazować miłosierdzie* [SPXVI]; *okazywać miłosierdzie* [SWil]; *miłosierdzie pokazane; miłosierdzie pokazano / okazano; pokazanie miłosierdzia; miłosierdzie {komu} pokazujący; okazuje miłosierdzie; ukazuje miłosierdzie; pokazuje się / okazuje się miłosierdzie; okaże się miłosierdzie; miłosierdzie ma być okazane; objawić miłosierdzie; miłosierdzie objawić / objawiać; miłosierdzie sprawić; miłosierdzie szczepić; miłosierdzia użyzyć; sprawić / sprawować miłosierdzie; wlać / wylać miłosierdzie; przywieść miłosierdzie* [SPXVI]; *czynić miłosierdzie* [SPXVI, SWil]; *miłosierdzie czynić; uczynić / udziałać miłosierdzie; czynienie / uczynienie miłosierdzia; podać miłosierdzie; dać / dawać miłosierdzie; szafować miłosierdzie / miłosierdziem; zapełniać miłosierdziem* [SPXVI].

Uwidacznia się silnie bezpośrednio skierowania na kogoś miłosierdzia, por. *do {kogo} miłościwie / z miłosierdziem / z miłościwym obliczym obracać się; nawrócić ku {komu} swe oczy / do {kogo} twarz swoje; okazować miłosierdzie nad {kim}, {komu}; okazać miłosierdzie nad {kim}; okazać / uczynić / wypełnić miłosierdzie nad {kim}; miłosierdzie objawiać / objawić nad {kim}; {komu} otwierać wrota miłosierdzia; nad nędznikiem miłosierdzie mieć* [SPXVI]; *mieć miłosierdzie nad {kim}* [SPXVI, S]; *mieć miłosierdzie dla {kogo}; miłosierdzie nad {kim}* [S]; *okazać miłosierdzie komu* [SPXVI]; *okazać {komu} miłosierdzie; okazać wobec {kogo} miłosierdzie* [S]; *okazywać {komuś} miłosierdzie* [SWJP].

W językowym utrwaleniu mocno zaznacza się dychotomia obecności miłosierdzia oraz jego braku. W obszarze pierwszym uchwytne jest w głównej mierze: zachodzenie miłosierdzia, por. *wnętrzości miłosierdzia* ‘litość serdeczna’; *z miłosierdziem* ‘okazując współczucie, litość’; *dla miłosierdzia; za miłosierdziem; w miłosierdziu; w wielkości / mnóstwie miłosierdzia* [SPXVI]; *miłosierdzie, miłosierdzieństwo, miłosierność* ‘litość, politowanie’ [L]; *miłosierność* ‘stan duszy uczuciem miłosierdzia przejętej’ [SWil]; postąpienie „w duchu” miłosierdzia, por. *zachowywać / zachować w miłosierdziu; w miłosierdzieństwie zachować; z miłosierdziem karanie; z miłosierdziem karany* [SPXVI]; *czynienie, okazywanie miłosierdzia, por. miłosierdziem allegować; miłosierdziem napełnić; dać miłosierdzie* [SPXVI]; *obdarzenie miłosierdziem, por. z miłosierdzia nadany; napełniony miłosierdzia; podparty miłosierdziem; miłosierdzie pokryje* (pokryć ‘wybaczyć, odpuścić’); *pokryć miłosierdziem; miłosierdzie {komu}*. Wyraźne jest ujęcie mających w sobie miłosierdzie, okazujących je, por. (*zlitownik*) *zlitownik* ‘człowiek miłosierny, litościwy, homo misericors, placabilis’ [SSt]; *miłosiernik* ‘ten, który jest miłosierny’ [SWil]; {coś}, {komuś} *miłosierdzie u {kogo}* [SPXVI]; *wszechmiłosierny* ‘nieograniczenie, bezwzględnie miłosierny’ [SWar].

Brak miłosierdzia kształtuje się następująco: nieobecność miłosierdzia, por. *niemiłosierdzie*, *niemiłosierność* ‘brak litości, współczucia, bezwzględność’ [SSt]; *niemiłosierdzie* ‘brak litości’; *niemiłosierność* ‘brak litości’; *nielitościwość* ‘brak miłosierdzia, okrucieństwo; niemiłosierność’ [SPXVI]; *bezmiłosierdzie* ‘brak miłosierdzia, nielitościwość’ [SWar]; intensywność przejawiania się miłosierdzia, por. *nielitościwe niemiłosierdzie* [SPXVI]; niepojawianie się, niezaistnienie miłosierdzia, por. (*nielitościwie*) *nielutościwie*, (*nielitościwo*) *nielutościwo* ‘bez litości, bez miłosierdzia, okrutnie, srogo’; *niemiłosiernie* ‘bez litości, bezlitośnie, okrutnie’ [SSt]; *bez / przez miłosierdzia*; *bez / przez wszęgo miłosierdzia* ‘okrutnie, surowo, bezwzględnie; okrutny, surowy, bezwzględny’ [SPXVI]; *niemiłosiernie*; *bezmiłosiernie*; *bez miłosierdzia* [SWar]; *bez miłosierdzia* ‘w sposób pełen okrucieństwa, niemiłosiernie’ [PSWP]. Odnośnie do człowieka, który nie kieruje się miłosierdziem i nie obdarza nim innych, lecz przeciwnie – w swoim postępowaniu nie okazuje miłosierdzia, przejawia postawę bezmiłosierności, można wyróżnić: ujawnianie się czyjegoś niemiłosierdzia, por. *okazać swoje niemiłosierne przyrodzenie* [SPXVI]; nakierowanie na niemiłosierdzie, por. *niemiłosierdzie przeciw* {komu} [SPXVI]; obchodzenie się z innymi w sposób świadczący o całkowitym wyzbyciu się miłosierdzia, zupełnego nieprzejawiania odruchów miłosierności, por. *być dla* {kogo} *bez miłosierdzia* [S]; *poniewierać* {kim} *bez miłosierdzia* [S]; *niemiłosierne karanie*; *bez / przez wszęgo miłosierdzia karanie / karać*; *pierwszego przestępcę w wojsku niemiłosiernie karzą* ‘o niesprawiedliwym karaniu przypadkowo pochwyconych żołnierzy’ [K, PSWP]; *niemiłosiernie tupać* [SPXVI]; *znęcać się nad* {kim} *bez miłosierdzia* [S]; *tluć bez miłosierdzia*; *zabijać bez miłosierdzia* [PSWP]; nieobdarzenie, por. *bez / przez wszęgo miłosierdzia pokaran / skaran* [SPXVI]. W języku widoczni są też miłosierdzia w sobie niemający, niecechujący się nim, por. *niemiłosierny* ‘nieznający litości, bezlitosny, bezwzględny’; (*nielitościwy*) *nielutościwy* ‘nieznający litości, współczucia, miłosierdzia, bezlitosny, okrutny, srogi’ [SSt]; *bezmiłosierny* ‘miłosierdzia niemający’ [L, SWil]; *bez miłosierdzia* ‘(człowiek) bez współczucia, litości’ [MN]; *być bez miłosierdzia* [SWJP, PSWP]³².

W rozpatrywanym materiale najistotniejsza treść miłosierdzia, jego sedno, ukazana jest z wielu stron. Jednym z aspektów miłosierdzia jest jego stawianie się jako uzasadnione następstwo czegoś, por. *miłosierdzie* {czego} (tj. wynikające z czego) [SPXVI]. Miłosierdzie cechuje się licznymi właściwościami. Jest ono: przygotowane należycie do wyświadczenia, por. *gotowe miłosierdzie*;

³² W związku z użyciem wyrazu *niemiłosierny*, będącego komponentem licznych związków wielowyrazowych, por. np. *niemiłosierny władca* ‘bezwzględny i niemający litości’ [WSJP PAN]; *niemiłosierny uczynek* ‘właściwy człowiekowi bezwzględnemu i niemającemu litości’ [WSJP PAN]; *niemiłosierny mróz* ‘wyjątkowo dojmujący i przykry’ [WSJP PAN], jednostki ponadwyrazowe ostatniego typu, tj. takie, w których słowo *niemiłosierny* nie ma znaczenia ‘brak miłosierdzia’, lecz wyraża sensy intensyfikacji, nie będą rozpatrywane w niniejszym opracowaniu.

prętkie miłosierdzie; pewne miłosierdzie [SPXVI]; nacechowane żarliwością, łagodnością, otwartością, autentycznością, szczerością, por. *gorące miłosierdzie; słodkość miłosierdzia; serdeczne miłosierdzie; łaskawe miłosierdzie; szczerze miłosierdzie* [SPXVI]; mające znamiona osobliwości, wyjątkowości, ale też ograniczoności, por. *dziwne miłosierdzie; miłosierdzie dziwne / przedziwne; osobliwe miłosierdzie* [SPXVI]; *bezprzykładne miłosierdzie* [PSWP]; *głupie miłosierdzie* [SPXVI].

Połączenia wyrazowe języka polskiego bogato poświadczają jeszcze inne właściwości miłosierdzia. Można je zgrupować w kilka obszarów. Miłosierdzie charakteryzuje: czasowa uprzedniość lub następstwo jego zaistnienia, nastąpienia, por. *początki / początek miłosierdzia* [SPXVI]; *przyszłe miłosierdzie* [SPXVI]; okres, w którym ono trwa, por. *czas miłosierdzia / do miłosierdzia* [SPXVI]; nieograniczoność czasowa, por. *końca / liczby nie ma miłosierdzie; nie ustanie miłosierdzie*; istnienie bez ograniczenia w czasie, nieustannie, wciąż, wieczne trwanie, por. *na wieki będzie trwać miłosierdzie; na wieki jest miłosierdzie; wieczne / wiecznie trwające miłosierdzie* [SPXVI]³³.

W miłosierdziu uwidacznia się jego wielkość – stopień nasilenia, a także jego zakres i dosięganie. Zarejestrowano miłosierdzie: występujące, przejawiające się w wielkiej, także niezmierzonej, niedającej się wyrazić ilości, a zarazem udzielane szczerze albo też nieograniczenie, por. *wielkie miłosierdzie; mnogie miłosierdzie; rozliczne miłosierdzie; obfite / okwite miłosierdzie; miłosierdzie obfite; obfitość miłosierdzia; płynie obfitość miłosierdzia; hojne miłosierdzie; morze miłosierdzia; głębokość miłosierdzia; niewymowne miłosierdzie; niewysłowione miłosierdzie; nieprzebrane miłosierdzie; nieprzebrane miłosierdzie boże; nieprzebrane bogactwo miłosierdzia; niezmierne miłosierdzie; nieogarnione miłosierdzie; nieskończone miłosierdzie* [SPXVI]; *niewyczerpane miłosierdzie* [SPXVI, S]³⁴; *niezmierne i niedosięte jest miłosierdzie boże* [L]; będące w małej ilości, ujawniające się w nieznacznym zakresie, por. *kropia miłosierdzia; nieco miłosierdzia* [SPXVI]; nieistniejące zupełnie, por. *nic miłosierdzia* [SPXVI]. Odnotowane jest nastanie miłosierdzia w rzeczywistości, jego bycie, trwanie, por. *pokazało się miłosierdzie; miłosierdzie panuje* [SPXVI].

2. Miłosierdzie Boże

Zebrany materiał unaocznia wyraziście *miłosierdzieństwo Pańskie* [SPXVI], *Boże miłosierdzie* [PSWP]³⁵, ukazuje miłosierdzie Boże względem człowieka.

³³ Odnotowana jest też w języku krótkotrwałość, chwilowość miłosierdzia, por. *miłosierdzie odmieniać* [SPXVI].

³⁴ Por. też *wszechmiłosierdzie* 'nieograniczone, bezwzględne miłosierdzie' [SWar].

³⁵ Por. „W wielu tekstach biblijnych, zarówno staro- jak i nowotestamentalnych, mówiących o tzw. samoobjawieniu się Boga, mamy do czynienia z miłosierdziem jako jednym z elementów składowych definicji Boga. Miłosierdzie należy jakby do natury Boga”, zob. K. Romaniuk, *op. cit.*, s. 69.

2.1. Boskie źródło miłosierdzia

Podejmowane tu rozważania dotyczące miłosierdzia rozpocząć trzeba od postawienia prostych, a zarazem fundamentalnych pytań: jakie jest podłoże miłosierdzia?, w kim tkwi źródło miłosierdzia? oraz kto jest miłosierny?

Kwestia, skąd miłosierdzie pochodzi, co stanowi jego początek, por. *źródło / źródło miłosierdzia* [SPXVI], ukonkretnia się w odwołaniu m.in. do: Ewangelii, Nowego Testamentu, por. *nowe miłosierdzie* [SPXVI]; posłania ewangelicznego (tekstu Ewangelii), por. *poselstwo miłosierdzia* [SPXVI]; prawa, norm nowotestamentowych (tekstu Nowego Testamentu), por. *zakon miłosierdzia* [SPXVI].

W kwestii związania miłosierdzia z kimś lub z czymś, miłosierdzia właściwego komuś lub czemuś, por. *miłosierdzie za {kim} {czyje}*; *miłosierdzie od {kogo} {czyje}* [SPXVI], są wskazania na odnoszenie się miłosierdzia: do Boga (Pana Boga, Boga Ojca, Pana, Jezusa, Jezusa Chrystusa, Chrystusa), por. *miłosierdzie Boga / Pana Boga / Boga Ojca*; *miłosierdzie u Boga / u Pana Boga / u Boga Ojca*; *Boga miłosierdzie (misericordia Dei)*; *miłosierdzie boże / boskie*; *boskie miłosierdzie* [SPXVI]; *boże miłosierdzie* [SPXVI, L]; *miłosierdzie Pana / Pańskie*; *miłosierdzieństwo Pańskie*; *miłosierdzie u Pana*; *miłosierdzie od Pana*; *miłosierdzie Pana Jezu Krysta / Pana Jezusa Krystusa* [SPXVI].

2.2. Bóg – dawca miłosierdzia

Jak już nadmieniono, w kręgu dawców miłosierdzia jest Bóg, por. *miłosierny (jest) Pan (Bog)*; *wielkiego miłosierdzia (jest) Pan (Bog)* [SPXVI]; *Bóg jest cierpliwy i mnogiego miłosierdzia* [L]; *kapłan miłosierny (kapłan – o Chrystusie)*; *pasterz miłosierny / na wszem miłosierny*; *ociec miłosierny / miłosierniejszy / namiłosierniejszy*³⁶; *ociec miłosierdzia*; *dobrodziej miłosierny (dobrodziej – bardzo często o Bogu)*; *Pan (Bog) czyni miłosierdzie*; *Pan (Bog) użył miłosierdzia*; *(święty) (Boże) wszego miłosierdzia*; *miłosierny Panie (Boże)*; *wielkiego miłosierdzia Panie (Boże)* [SPXVI]; *wielkie jest na niebiech miłosierdzie Twoje* [SWar]; *Panie (któryś jest) szerokości niewyczerpanego miłosierdzia*; *Panie (któryś jest) źródło nieprzebranego miłosierdzia*³⁷; *miłosierny / namiłosierniejszy Panie (Jezu, Jezu Kryste, Kryste)*; *panie miłosierny a lutościwy* [SPXVI]; *miłosierny Bóg, (Jezus) Chrystus, Ojciec, Pan, Stwórca, Zbawca, Zbawiciel* [WSJP PAN]. Miłosierdzie jest atrybutem Matki Boskiej, por. *matka*

³⁶ Por. intensivum *namiłosierny* „jako odpowiednik łac. superlatywu *clementissimus* w odniesieniu do Boga we Mszy: *namiłosierny Oćcze*”, zob. M. Karpluk, *Intensiva przymiotnikowe typu namiłosierny*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. 3: *Rozwój polskiego systemu językowego*, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 138.

³⁷ W przysłowiaach i związkach frazeologicznych bezbrzeżność miłosierdzia Bożego zestawiana jest z bezmiarem ludzkiej głupoty, por. *miłosierdzie Boskie i głupota ludzka są nieskończone* ‘o ogromie ludzkiej głupoty’; *niezmierzone są miłosierdzie boskie i głupota ludzka / miłosierdzie boskie i głupota ludzka są niezmiarzone* ‘zaduma nad ogromem Bożej miłości i ludzkiej głupoty’ [PSWP].

miłosierna / miłosierdzia (matka – o Matce Boskiej); *matuchna miłosierdzia*; *miłosierna panna* (*panna Maryja*); *krolowa / krolewna miłosierdzia*; *pełna miłosierdzia* [SPXVI]. W obszarze miłosierdzia jest też to, co odnosi się do Boga, jest związane z Bogiem, por. *droga pańska jest pokora, miłosierdzie* [L].

Wiele rozpatrywanych jednostek komunikuje o sprawczości Bożego miłosierdzia, o czymś zachodzącym za jego pośrednictwem, por. *za miłosierdziem bożym*; *przez miłosierdzie boże / Boga*; *z miłosierdzia bożego / boskiego / bóstwa*; *z miłosierdzia Pańskiego / Pana*; *za miłosierdziem świętem*; *z miłosierdzia świętego* [SPXVI]³⁸. Zakres miłosierdzia obejmuje: zmiłowanie, zlitowanie, por. *zmiłować / zlitować się według / z / dla miłosierdzia / mnostwa miłosierdzia / przez miłosierdzie / miłosierdziem* [SPXVI]; odpuszczenie grzechów, por. *odpuścić grzechy z miłosierdzia / dla miłosierdzia / według wielkości miłosierdzia*; *odpuszczenie grzechów przez miłosierdzie / z miłosierdzia / dla miłosierdzia* [SPXVI]; grzeszników, por. *miłosierdzie Boże dla grzeszników* [SWJP]; zbawienie, wybawienie, odkupienie, por. *zbawić / wybawić / odkupić z / dla / podług / wedle miłosierdzia / przez miłosierdzie / za miłosierdziem*; *dać zbawienie według miłosierdzia / przez miłosierdzie* [SPXVI].

2.3. Miłosierdzie Boże – miłosierdzie ludzkie

Ważną płaszczyznę wyznacza odniesienie miłosierdzia Bożego i miłosierdzia ludzkiego³⁹.

Wobec miłosierdzia Bożego

Rozpatrywany materiał językowy ujawnia różne postawy w stosunku ludzi do miłosierdzia Bożego.

Nadużywanie miłosierdzia Bożego, wykorzystywanie miłosierdzia w niewłaściwy sposób, przekraczanie określonych norm, spodziewając się miłosierdzia niwelującego przewiny dotyczy: grzechu – przekraczania przykazań Bożych lub kościelnych, a także przekraczania przepisów prawnych i norm etyki świeckiej, jeżeli są one zbieżne z nakazami religijnymi, por. *grzeszyć na miłosierdzie boże*; *grzeszyć na miłosierdzie* ‘grzeszyć licząc na miłosierdzie Boże’ [SPXVI]; obrazy – umniejszania świętego miłosierdzia, por. *obrażać święte miłosierdzie* [SPXVI]; usprawiedliwienia czegoś, por. *czynić*

³⁸ Por. w tym kontekście przekazywanie Bożego miłosierdzia w pozdrowieniu: *łaska (miłosierdzie) i pokój {komu} od Boga Ojca*; w funkcji pozdrowienia lub błogosławieństwa: *łaska (i miłosierdzie) i pokój od Boga Ojca i Pana naszego Jezusa Chrystusa (i od aniołów)* itd. [SPXVI].

³⁹ Ściślej – relacja między Bogiem (dawcą miłosierdzia) a ludźmi (w zachęcie do bycia miłosiernymi), por. z jednej strony „Cała ludzkość» jest przedmiotem miłosierdzia Bożego”, z drugiej zaś w zachęcie Boga „do świadczenia miłosierdzia na pozór tylko drugiemu człowiekowi zawiera też apel o miłosierdzie dla Boga samego”, „żeby Bóg nie był zmuszony działać wbrew skłonnościom własnego serca”, zob. K. Romaniuk, *op. cit.*, s. 33, 95–96.

na miłosierdzie jako na karb [SPXVI]. W języku mocno jest akcentowane: wątpienie, zwątpienie w miłosierdzie Boże i własne zbawienie, por. *wątpić / zwątpić / rozpaczyć / rozpaczać w / o miłosierdziu; wątpienie / rozpacz o miłosierdziu; rozpacz o miłosierdziu* {czyim}, tj. Boga; *rozpaczać w miłosierdziu Bożym / o miłosierdziu Pańskim / w miłości Bożej* [SPXVI]; tych, którzy zwątpili w miłosierdzie Boże, we własne zbawienie, por. *rozpaczać w miłosierdziu / w miłosierdziu Bożym; rozpaczać o miłosierdziu Pańskim; rozpaczyć w miłosierdziu Bożym* [SPXVI]⁴⁰. Należy odnotować odnoszące się do wymiaru religijnego uczczenie miłosierdzia Bożego⁴¹. Połączenia językowe wskazują na: osoby, które oddają cześć, por. *czcicielki Miłosierdzia Bożego* [PSWP]; rodzaj modlitwy, składającej się z odmawianych na paciorkach Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia Anielskiego, por. *Koronka do Miłosierdzia Bożego* [PSWP]; sznur paciorków służący do odmawiania tejże modlitwy, por. *Koronka do Miłosierdzia Bożego* [PSWP].

3. Miłosierdzie ludzkie. Miłosierdzie międzyludzkie

Język wskazuje też na miłosierdzie pobudzone z wnętrza, wypływające z wnętrza, por. *wewnętrzne miłosierdzie; przyrodzenie miłosierne* [SPXVI]; odnoszące się do człowieka, zgodne z dobrą naturą człowieka, mające wymiar humanitarny, por. *człowieczeńskie miłosierdzie; ludzkie miłosierdzie* [SPXVI].

3.1. Dawcy miłosierdzia

W stosunku człowieka do życia widać mniej lub bardziej uzewnętrzniającą się postawę wynikającą z cech i zalet moralnych określanych w sferze wartości miłosierdziem. Chodzi tu – z jednej strony – o wyrażane poglądy, przekonania, z drugiej zaś – o pewien sposób postępowania, zachowania w stosunku do ludzi, a także wobec określonych zjawisk i zdarzeń.

⁴⁰ Uwarunkowania te oddają też leksemy, mianowicie: sens traktowanego w aspekcie teologicznym jako grzech przeciwko Duchowi Świętemu zwątpienia w miłosierdzie Boże i we własne zbawienie, por. *rozpacz; rozpaczanie; rozpaczenie; rozpaczyć* [SPXVI]; wskazanie na tych, którzy zwątpili w miłosierdzie Boże i we własne zbawienie, por. *rozpaczający; rozpaczny* [SPXVI]; przywołanie tych, którzy utracili nadzieję w miłosierdzie Boże i we własne zbawienie, por. *rozpaczliwy* [SPXVI].

⁴¹ Miłosierdzie Boga w posłannictwie Kościoła jest uwydatniane, zob. Jan Paweł II, *op. cit.*, s. 36. Więcej o przymiotach Bożego miłosierdzia oraz o doświadczeniu Boga miłosierdzia zob. J. Machniak, *op. cit.*, s. 12–25, 143–290. Należy zauważyć, że „ożywienie zainteresowania tematem miłosierdzia” nastąpiło w związku z nauczaniem Jana Pawła II, a zwłaszcza „z encykliką *Dives in misericordia* i popularyzacją kultu Bożego miłosierdzia w formie przekazanej świętej siostrze Faustynie Kowalskiej”, zob. W. Zyzak, *op. cit.*, s. 133.

3.1.1. Postawa miłosierdzia. Cnota miłosierdzia

Zgromadzony materiał ukazuje różnorodne aspekty postawy miłosierdzia⁴² i zarazem nieodłącznie miłosiernych⁴³.

Wśród przejawów postawy miłosierdzia można wymienić: nastawienie na nie, skierowanie się we właściwe mu obszary, zwrócenie się ku niemu, por. *obrocić się ku miłosierdziu* [SPXVI]; uwrażliwienie na nie, por. *poruszyć ku miłosierdziu* [SPXVI]; spełnianie go, postępowanie z jego wymogami, por. *dosyć czynić miłosierdziu; miłosierdziu dosyć czynić / uczynić* [SPXVI]; podążanie za nim, por. *iść za / puścić się za miłosierdziem* [SPXVI]; branie go za wzór, postępowanie tak, jak ono nakazuje, por. *miłosierdzia naśladować / naśladowanie* [SPXVI]; spowodowanie stania się gotowym na nie, otwartość na nie, uczynienie podatnym, chętnym, życzliwym, przychylnym na nie, por. *miłosierdzie nakłonić* [SS]; *ku miłosierdziu skłonić się; do miłosierdzia skłonić się; ku miłosierdziu skłonny / skłonion; miłosierdziem skłonny / skłonion; do miłosierdzia skłonić / nakłonić; pobudzać ku miłosierdziu; poruszyć ku miłosierdziu; przywieść ku miłosierdziu* [SPXVI]. W rejestracji językowej ujawnia się skłanianie, zachęcanie, namawianie do miłosierdzia, dawanie bodźca do niego, por. *pobudzać ku miłosierdziu* [SPXVI], także za obietnicę dostąpienia miłosierdzia Bożego, por. *bądź miłosierdny drugiemu mój bracie, Bóg miłosierdny to będzie i na cię* [KB].

Utrwalona językowo została obecność miłosierdzia: swoisty „stan tkwienia go w miłosiernych”, swego rodzaju dyspozycyjność do okazywania go, a w szczególności: cechowanie się miłosierdziem, por. *miłosierdzie u {kogo}* [SPXVI]; napełnienie miłosierdziem, por. *pełny dobrych, miłosiernych uczynków* [SPXVI]; obfitowanie w miłosierdzie, por. *pełny miłosierdzia* [SPXVI]; *pełen miłosierdzia* [SPXVI; SWil]; rozmiar, skala miłosierdzia, por. *w miłosierdziu nieubogi / bogaty / obfity; być wielkiego miłosierdzia* [SPXVI]; bezbrzeżność, niewyczerpanie miłosierdzia, por. *w miłosierdziu niezmierny; nieprzebrany w miłosierdziu; w miłosierdziu nieprzebrany / nieskończony* [SPXVI]; obfite udzielanie miłosierdzia, obdarzanie miłosierdziem, por. *w miłosierdziu*

⁴² Uwidacznia się ona wyraźnie w koncepcji miłosierdzia Jana Pawła II jako miłości miłosiernej, w ujęciu tym „miłosierdzie jest nie tylko cnotą, ale postawą, która suponuje istnienie całego zespołu sprawności moralnych, wśród których na pierwszy plan wysuwa się owa twórcza miłość”, zob. J. Zabiński, *op. cit.*, s. 105.

⁴³ W kwestii praktycznych przejawów miłosierdzia chrześcijańskiego należy zauważyć, że „[m]iłosierdzie odnosi się zarówno do konkretnego działania osoby, jej stałej cechy, jak i postawy, tzn. gotowości do działania zgodnie z tym, co to pojęcie oznacza”. Możemy więc „mówić o czynie miłosiernym, miłosierdziu jako charakterystyce osoby (osoba miłosierna), jak i postawie miłosiernej”, toteż – z perspektywy pedagogiki chrześcijańskiej – „[m]iłosierdzie nie jest słowem abstrakcyjnym, ale stylem życia. Nie jest tylko mówieniem o miłosierdziu, co też jest ważne, ale przede wszystkim jest życiem miłosierdziem”, zob. D. Kornas-Biela, *Miłosierdzie jako wartość wychowawcza. Perspektywa pedagogiki chrześcijańskiej*, „Rozprawy Społeczne” 2017, t. 11, nr 1, s. 9.

szczodry / szczodrobliwy; z miłosierdziem szczodrobliwy; w miłosierdziu hojny [SPXVI]; odznaczanie się miłosierdziem, wyróżnianie się w miłosierdziu, por. *miłosierdziem sławny* [SPXVI]; gotowość ofiarowania miłosierdzia, bycie chętnym, chcącym, skłonnym, jak również zdecydowanym okazywać je, por. *gotowy z miłosierdziem / w miłosierdziu; do miłosierdzia miękki; miękki do miłosierdzia; w miłosierdziu gorący; prędko z miłosierdziem / ku miłosierdziu / do miłosierdzia; w miłosierdziu nieuhamowany; nieuhamowany w miłosierdziu* [SPXVI].

Wzgląd na miłosierdzie odślania: skupienie świadomości na miłosierdziu, por. *pamiętać na miłosierdzie* [SPXVI]; opowiadanie się za miłosierdziem, por. *miłosierdzia szale ważyć* [SWil]. Zaznaczone jest przywołanie miłosierdzia na pamięć, ożywianie go w pamięci, por. *przypominać miłosierdzie; przypominać o miłosierdziu* [SPXVI].

3.1.2. Dawanie miłosierdzia

Wymiar udzielania miłosierdzia jest wieloaspektowy. Akcentowane jest, przez kogo miłosierdzie stosowane jest w praktyce, por. *miłosierdzie {czyje}* (równoznaczne: przez kogo praktykowane); *miłosierdzieństwo {czyje}* [SPXVI].

Dawcy miłosierdzia

Opisane przyporządkowania uściślają odwołania do miłosiernych, do tych, którzy ofiarowują miłosierdzie⁴⁴.

Miłosierdziem cechują się wyznawcy Chrystusa, por. *miłosierni chrześcijanie* [WSJP PAN]. Istotny krąg tworzą zgromadzenia religijne, a także inne instytucje i stowarzyszenia powołane do niesienia pomocy: dobroczynne stowarzyszenie działające w Polsce (które powstawało w wyniku działalności Kościoła po soborze trydenckim), por. *bractwo miłosierdzia* [SPXVI]; stowarzyszenie religijne lub świeckie mające za zadanie niesienie pomocy biednym, chorym itp., por. *bractwo miłosierdzia* [S, SWJP, PSWP]; zakon św. Jana Bożego, bonifratrzy, por. *Bracia miłosierni* [SWar]; bonifratrzy, albertyni, por. *bracia miłosierdzia* [S, PSWP]; członek zakonu reguły braci miłosiernych, prowadzącego szpital, opiekującego się chorymi, zwłaszcza umysłowo, założonego w 1540 r. przez św. Jana Bożego, por. *bonifratr* [SWJP]; członek zakonu powołanego do opiekowania się chorymi, zwłaszcza w szpitalach, por. *szpitalnik* [PSWP]; zgromadzenie sióstr miłosierdzia, por. *siostry miłosierdzia* [SWil]⁴⁵; szarytka, por. *siostra miłosierdzia* [S]; zakonnica należąca do zakonu sióstr miłosierdzia, zajmującego się przede wszystkim chorymi i sierotami, por. *szarytka* [SWJP]; zakonnica, której zadaniem jest niesienie

⁴⁴ Por. *miłosierny*, też *miłosierdny* – od XV w. ‘pełen miłosierdzia, okazujący miłosierdzie’, zob. W. Boryś, *op. cit.*, s. 329.

⁴⁵ Por. *u miłosiernych* – w klasztorze sióstr miłosierdzia [SWar].

pomocy chorym i biednym, por. *siostra miłosierdzia* [MN]; zakonnica, członkini zgromadzenia, którego zadaniem jest niesienie pomocy potrzebującym, ubogim, opieka nad chorymi, szarytka, por. *siostra miłosierdzia* [PSWP]; zakonnica katolicka opiekująca się chorymi, szarytka, por. *siostra miłosierdzia* [PSWP]; szarytka, siostra miłosierdzia, por. *siostra szara* [SWar]; *szarytka* [SWar, SWil]⁴⁶; siostra miłosierdzia, członkini zakonu szarytek, por. *szara siostra* [PSWP].

Językowa rejestracja obejmuje też osobowy wymiar niosących innym pomoc, oddanych działalności filantropijnej, charytatywnej: niewiasta (panna lub wdowa) poświęcająca się pielęgnowaniu chorych i służbie ubogich, por. *siostra miłosierdzia* [SWil]; kobieta niezwykle troskliwa, bezinteresownie niosąca pomoc potrzebującym, por. *siostra miłosierdzia* [PSWP]; *miłosierne siostry* [WSJP PAN]; *samarytanka* [SWar]; człowiek miłosierny, gotowy pielęgnować każdego chorego, nawet wroga, por. *bracia miłosierdzia* [SWil]; *samarytanin* [SWar]; rozdawnik miłosierdzia, por. *szafarz miłosierdzia* [SPXVI].

Okazanie, czynienie miłosierdzia. Czyny, akty miłosierdzia

Z miłosierdziem wiąże się ściśle to, co się czyni lub uczyniło, jakaś rzecz przez kogoś dokonana, czynność, działanie będące urzeczywistnieniem czyjegoś zamysłu lub spełnieniem jakiejś powinności bądź też przejawem, wyrazem nakazu, por. *siedem uczynków miłosiernych / miłosierdzia* [SSt]⁴⁷; *uczynek miłosierny* [SWar, S]; *uczynek miłosierdzia* [S]; *czyn miłosierdzia* [SWar]; *akt miłosierdzia* [SWar, PSWP].

Konkretyzowani są ci, na których nakierowane jest miłosierdzie. Miłosierdzie obejmuje chorych, por. *miłosierdzie dla chorego* [SWJP, PSWP]; biednego, por. *miłosierdzie dla biedaka* [SWJP, PSWP]; rannych, por. *miłosierdzie dla rannego* [PSWP]; więźniów, por. *miłosierdzie dla więźnia* [PSWP]; kobiety, por. *miłosierdzie dla kobiety* [PSWP]; dzieci, por. *miłosierdzie dla dziecka* [PSWP]⁴⁸.

Analizowane jednostki odzwierciedlają wyraz dawanej postawie miłosierdzia, wskazując zarazem na dużą intensywność w okazywaniu go, „obdarowywaniu” nim, por. *rozmnażać / rozmnożyć miłosierdzie; rozszerzać miłosierdzie* [SPXVI]. Ukazują też formy zinstytucjonalizowane pomocy: projektowany skarbiec pochodzący z dobrowolnych składek, przeznaczony na

⁴⁶ Por. w tym względzie refleksję: „Modlitwa, apostołstwo i / lub praktykowanie miłosierdzia o inspiracjach i wymiarze religijnym stanowią też podstawę istnienia zakonów – braci i sióstr zakonnych”, zob. J. Puzynina, *Język wartości*, Warszawa 1992, s. 177.

⁴⁷ Por. *nagiego przyzodzić* ‘jeden z uczynków miłosiernych co do ciała’ [PSWP].

⁴⁸ Nakierowanie miłosierdnosci na osoby cierpiące lub będące w potrzebie uwidacznia się w eksplikacjach będących miłosiernymi, por. *miłosierny* ‘okazujący dobroć i współczucie osobie cierpiącej lub będącej w potrzebie’ [WSJP PAN] oraz w odniesieniu do uczynków miłosiernych, por. *miłosierny* ‘świadczący o dobroci i współczuciu dla osoby cierpiącej lub będącej w potrzebie’ [WSJP PAN].

potrzeby państwa, por. *gora miłosierdzia* [SPXVI]; *góra miłosierdzia* [L, SWar]; rodzaj lombardu w wiekach średnich, por. *komora miłosiernych* [L, SWar]; *komora potrzebnych* [L, SWar].

3.1.3. Nieokazywanie miłosierdzia

Negatywnym przejawem jest nieokazywanie miłosierdzia, a konkretnie: zupełne zamknięcie na miłosierdzie, por. *do końca odciąć miłosierdzie* [SPXVI]; wyłączenie z miłosierdzia, por. *oddalić / odjąć / zatrzymać miłosierdzie*; *opuścić / opuszczać* {kogo} *z miłosierdzia* [SPXVI]; zostawienie bez miłosierdzia, por. *opuszczać bez miłosierdzia* [SPXVI].

3.2. Biorcy miłosierdzia

3.2.1. Pozyskanie miłosierdzia

W kontekście otrzymywania miłosierdzia wskazać trzeba na zdobycie go lub zaskarbienie sobie, por. *zjednać miłosierdzie*; *naleść / znaleźć / znajdować miłosierdzie*; *nalezienia / znalezienia miłosierdzia* [SPXVI]. Utrwalone zostało staranie o miłosierdzie, zabieganie o nie, por. *szukać miłosierdzia*; *szukanie miłosierdzia* [SPXVI]; *starać się o miłosierdzie* [SPXVI].

Znane jest proszenie o miłosierdzie. Zwracanie się o uzyskanie, wyjednanie miłosierdzia sprowadza się do: wypraszenia go, skłonienia do okazania go, por. *dać się na miłość* 'prosić o miłosierdzie' [SSt]; *prosić miłosierdzia* [SPXVI, S, PSWP]; *miłosierdzia prosić* [SPXVI]; *prosić o miłosierdzie* [SPXVI, S, SWJP, PSWP]; *o miłosierdzie prosić* [SPXVI]; *miłosierdzia prosić od* {kogo}; *o miłosierdzie prosić od* {kogo}, *u* {kogo} [SPXVI]; *prośba o miłosierdzie*; *proszenie miłosierdzia* [SPXVI]; {kogo} *o miłosierdzie proszący* [SPXVI]; *wołać / zawołać o miłosierdzie* [SPXVI]; *błagać o miłosierdzie / miłosierdzia* [PSWP]; *żebrać miłosierdzia* [S, PSWP]; *żebrać o miłosierdzie* [S, SWJP, PSWP]; apelowania o nie, por. *wzywać miłosierdzia* [SPXVI, SWil]; domagania się o nie, por. *wołać o miłosierdzie* [SWil]; *żądać miłosierdzia* [SPXVI]; proszalnego wyrazu oczu, spojrzenia, por. *patrzy wzrokiem miłosiernym* [SWar]; *miłosiernym okiem pooglądał, jak czapla schwytna* [SWar].

3.2.2. Podejście do miłosierdzia

Rozpatrywany materiał ujawnia różne punkty widzenia miłosierdzia, odnośnienie się do niego, stosunek do niego.

Niewątpliwa jest potrzeba miłosierdzia, por. *miłosierdzia potrzebować* [SPXVI].

Miłosierdzie jest chciane usilnie, bywa pożądane, por. *chcieć miłosierdzia* [SPXVI]; *pragnąć miłosierdzia* [SPXVI]. Analizowany materiał poświadcza

oczekiwanie na miłosierdzie, wyczekiwanie go, spodziewanie się, nadzieję lub liczenie, że ono nadejdzie, por. *czekać miłosierdzia* [SPXVI]; *oczekiwać / oczekiwać miłosierdzia* [SPXVI]; *nadziwać się miłosierdzia* [SPXVI]; *u Boga Ojca!* ‘modlitewne oczekiwanie miłosierdzia, boskiej łaski’ [PSWP]. W odniesieniu do miłosierdzia zauważa się nastawienie, że się ono spełni, związane z nim nadzieje i oczekiwania, że ono nie zawiedzie, por. *mieć / pokładać / położyć / zasadzić nadzieję w / o miłosierdziu / w wielkości miłosierdzia; nadzieja w miłosierdziu* [SPXVI]. Miłosierdzie pozwala czuć się bezpiecznie, stanowi niejako osłonę przed jakimiś przykrymi, dokuczliwymi konsekwencjami, faktami, zdarzeniami, por. *uciec / uciekać się do miłosierdzia / pod miłosierdzie; uciekać się do {kogo} o miłosierdzie* [SPXVI]; *z poczciwością uciekał się do miłosierdzia bożego* [SPXVI]; *dać / udać się na miłosierdzie* [SPXVI]; *użyć / używać miłosierdzia* [SPXVI].

Miłosierdzie bywa: odsuwane, por. *oddalać miłosierdzie* [SPXVI]; *oddalić miłosierdzie od {kogo}* [SPXVI]; nieprzyjmowane, odrzucane, por. *odrzuć od miłosierdzia* [SPXVI], zwykle ze złymi skutkami, por. *marnie odmietować od miłosierdzia* [SPXVI]; *odstąpić a odrzuć od miłosierdzia* [SPXVI]; odrzucane, por. *opuścić / opuszczać miłosierdzie* [SPXVI]. Odnotowany został brak szacunku do miłosierdzia, por. *gardzić miłosierdziem* [SPXVI]. I przeciwnie, składane jest podziękowanie za miłosierdzie, wdzięczność za nie, por. *dziękować za miłosierdzie; wdzięczność za miłosierdzie* [SPXVI]. Miłosierdzie jest chwalone, wychwalane, wystawiane, por. *opowiedać / opowiadać miłosierdzie; opowiedać o miłosierdziu; pochwalać / wychwalać miłosierdzie; sławić / wystawiać / rozstawiać miłosierdzie; wystawienie miłosierdzia* [SPXVI]; *wyśpiewywać {czyjeś} miłosierdzie* [PSWP]. Miłosierdzie darzone jest miłowaniem, por. *miłosierdzie miłować; miłować miłosierdzie* [SPXVI].

3.2.3. Otrzymywanie miłosierdzia

Zauważalne są wskazania na doświadczanie – różnorako – miłosierdzia.

Miłosierdzie jest doświadczane, por. *miłosierdzie {czyje}* (tj. przez kogo doznawane) [SPXVI]. Przedstawione jest przenikanie miłosierdzia, por. *dać się na miłosierdzie* [SPXVI]; ogarnia, przenika ono kogoś lub coś, por. *miłosierdzie na {kogo}; miłosierdzie nad {kim}* [SPXVI]; *miłosierdzie nad {czym}* [SPXVI]; *miłosierdziem ogarnąć; miłosierdzie ogarnie* [SPXVI].

Rozpatrywany materiał poświadcza odbieranie miłosierdzia głównie jako: otrzymanie go, por. *miłosierdzia dostać* [SPXVI]; *miłosierdzie otrzymać* [SPXVI]; *otrzymanie miłosierdzia* [SPXVI]; *otrzymać miłosierdzie nad sobą* [SPXVI]; jego dostąpienie, por. *miłosierdzia dostąpić* [SPXVI]; *dostąpienie miłosierdzia* [SPXVI]; *dostąpienie miłosierdzia bożego* [SPXVI]; otrzymanie go, obdarzenie nim w wyniku starań, por. *odzierać miłosierdzie, miłosierdzie odzierać* [SPXVI]; uzyskanie, osiągnięcie go (w szczególności w rezultacie

własnych działań lub gdy otrzymanie go zależy od czyjejs woli), por. *osiągnąć miłosierdzie* [SPXVI]; *miłosierdzie osiągnąć* [SPXVI]; *miłosierdzia dojsć* [SPXVI]; *miłosierdzie odnieść* [SPXVI]; *wziąć miłosierdzie nad sobą* [SPXVI]; doznanie go, por. *miłosierdzia doznać* [SPXVI]; *doznać miłosierdzie nad sobą* [SPXVI]; doznanie, doświadczenie go, por. *poznać miłosierdzie* [SPXVI]; objęcie nim, por. *ogarnie miłosierdzie* [SPXVI].

Ukazani są odbiorcy miłosierdzia, czyli: zasługujący na nie, por. *godny miłosierdzia* [SPXVI]; ci, którzy zostali nim objęci, do których się ono zjawilo, którym zostało „zesłane”, którym ono przypadło, por. *ogarniony miłosierdzieniem* [SPXVI]; ci, którym jest ono udzielane za ich określone czyny, por. *kto służy z łaski, temu miłosierdziem płacą* [A, K]; dotknięci nim, por. *tknięty miłosierdziem* [SWar]. Nie dostępują miłosierdzia m.in.: niegodni z powodu nieokazywania miłosierdzia innym, por. *miłosierdzia niegodzien, który go nikomu nie pokazał* [A]; *miłosierdzia niegodzien, który go nikomu nie pokazał* ‘na litość zasługuje tylko ten, kto sam jest litościwy’ [PSWP]; niegodni ze względu na swoją określoną postawę i czyny, por. *miłosierdzia niegodzien, który żadnemu nie przepuścił* [A, K, SWil].

4. Miłosierdzie w płaszczyźnie leksykalnej

Współwystępowanie miłosierdzia z innymi pojęciami⁴⁹

Analizowany materiał poświadcza związek miłosierdzia z innymi ideami. Jednostki, w których utrwalona została taka współzależność, są liczne, najczęściej mają postać formalną szeregów; rozmaite i liczebne są też pojęcia, z którymi miłosierdzie jest łączone.

Główny blok tworzą połączenia ponadwyrazowe odnoszące się do wiary i sfery religijnej. Związywanie miłosierdzia obejmuje: wiarę, por. *miłosierdzie a wiara* [SPXVI]; pobożność, por. *pobożność / zbożność a miłosierdzie; pobożny a miłosierny* [SPXVI]; opatrność boską, tj. atrybut Boga, polegający na jego stałej opiece nad światem i duszą ludzką, trosce i opiece nad człowiekiem, zwłaszcza jego zbawieniem, także opiekę nadprzyrodzoną Boga, aniołów i świętych, por. *miłosierdzie a opatrzenie; miłosierdzie i opatrność; opatrność a (i) miłosierdzie; miłosierdzie a (i) opieka; z miłosierdziem a z opatrnością* [SPXVI]; umowę Boga z narodem izraelskim, w której Bóg obiecuje swoją opiekę i przyjaźń w zamian za przestrzeganie Jego przykazań, odnowioną za pośrednictwem Chrystusa i przeniesioną na wszystkich ludzi, por. *przymierze i (a) miłosierdzie; umowa / zmowa i miłosierdzie* [SPXVI];

⁴⁹ Problematykę współobecności miłosierdzia z innymi pojęciami oraz miłosierdzia wpiśanego w określone pojęcia w dawnej polszczyźnie rozpatruję w odrębnym opracowaniu: W. Wysoczański, *MIŁOSIERDZIE w korelacji z innymi pojęciami w polszczyźnie przedwspółczesnej*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. 8, red. E. Horyń, M. Olma, E. Zmuda, Kraków 2024, s. 345–354.

prawo, przykazanie boskie, wyrok sądu bożego, por. *dekret i (a) miłosierdzie; sąd i miłosierdzie; miłosierdzie i (a) sąd; miłosierdzie i skaranie* [SPXVI]; błogosławieństwo, por. *miłosierdzie i błogosławieństwo* [SPXVI]; darowanie przewinień, odpuszczenie grzechów, por. *miłosierdzie a (i) odpuszczenie; miłosierdzie a (i) odpuszczenie grzechow* [SPXVI]; pokutę, por. *pokuta i miłosierne uczynki* [SPXVI]; odkupienie, por. *miłosierdzie i (a) odkupienie* [SPXVI]; ocalenie od potępienia wiecznego, życie wieczne, por. *miłosierdzie i (a) zbawienie; miłosierdzie i (a) żywot wieczny* [SPXVI].

Rozpatrywany materiał odzwierciedla związek miłosierdzia z cechami moralnymi oraz niektórymi wartościami moralnymi. Odnosi się to przede wszystkim do prawości, szlachetności i zacności, por. *cnota i miłosierdzie* [SPXVI]. Oprócz wyszczególnionej wiary w obszarze wartości mieszczą się: miłość, por. *miłość i miłosierdzie; miłosierdzie i miłość; z miłości i miłosierdzia* [SPXVI]⁵⁰; prawda, por. *miłosierdzie i (a) prawda; miłosierdzie, (a / i) prawda; prawda z miłosierdziem* [SPXVI]; sprawiedliwość, por. *sprawiedliwość a (i / ani) miłosierdzie; miłosierdzie i (a) sprawiedliwość; sprawiedliwość z miłosierdziem* [SPXVI]; *miłosierny i sprawiedliwy* [WSJP PAN]; pokój, por. *pokoj i (a) miłosierdzie* [SPXVI]; odznaczanie się dobrocią, bycie dobrodusznym, łagodnym, kierowanie się w postępowaniu życzliwością dla otoczenia, por. *dobroć, (a / i / albo) miłosierdzie; dobroć, (i) miłosierdzie; dobrotliwość, (a / i) miłosierdzie; z dobroci / dobrotliwości a (i) (z) miłosierdzia; miłosierny, (a / i) dobrotliwy; dobry, (a / i) miłosierny* [SPXVI]; *miłosierny i dobry* [WSJP PAN]; przebaczenie, darowanie komuś win, puszczenie w niepamięć doznanych krzywd, urazów, por. *miłosierny i wybaczący* [WSJP PAN].

Znacząca jest korelacyjność miłosierdzia z określonymi przymiotami. Z cech ludzkich utrwalone zostały: skromność, prostota, spokojność, pokorność, potulność, łagodność oraz niewojowniczość, por. *cichość, (i) miłosierdzie; cichy a (i) miłosierny* [SPXVI]; znoszenie ze spokojem rzeczy przykrych, także opanowanie, por. *miłosierdzie, (a) cierpliwość; cierpliwość a miłosierdzie; miłosierny, (a, i) cierpliwy; cierpliwy i (a) wielkiego miłosierdzia* (por. *patiens et multae misericordiae*) [SPXVI]; łaskawość, życzliwość, przychyłność, łagodne traktowanie, także darowanie czegoś, przebaczenie, por. *dobrowoleństwo, miłosierdzie; folga i miłosierdzie* [SPXVI]; *łaska a (i) miłosierdzie; łaskawość i miłosierdzie; miłosierdzie, (i) łaskawość; za łaską i (za) miłosierdziem; z łaski, (a / i) (z) miłosierdzia; w łasce a w miłosierdziu; łaskawy a (i) miłosierny* [SPXVI]; *miłosierny i łaskawy* [WSJP PAN]; współczucie dla kogoś, uczucie żalu nad kimś, intencja przyścia z pomocą, por. *miłosierdzie, (i / a) lutość / litość zlutowanie; lutość z miłosierdziem* [SPXVI]; okazanie komuś litości, ulitowanie się,

⁵⁰ Należy dodać, że „[e]kwiwalencję znaczeniową pary miłość – miłosierdzie potwierdzają przekłady Psalterzy”, a także, że „[n]a XVI w. kończy swój żywot w polszczyźnie miłość jako ‘miłosierdzie’”, zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 230, 232.

por. *miłosierdzie ani politowanie; smiłowanie i miłosierdzie* [SPXVI]. Uwidaczniają się powiązania miłosierdzia z reakcjami i odczuciami psychicznymi, nastawieniami oraz działaniami: z niezadowoleniem, oburzeniem, a także wzburzeniem i złością jako gwałtowną reakcją na jakieś przykre doznania, okoliczności itd., por. *miłosierdzie i gniew; gniew ... miłosierdzie / miłosierdzieństwo* [SPXVI]⁵¹; z wzbudzeniem strachu lub złowrogością, por. *miłosierny ... groźny* [SPXVI]; z karaniem, por. *karanie ... miłosierdzie* [SPXVI].

Wyrażna jest płaszczyzna udzielania wsparcia, działań podejmowanych dla dobra innych, por. *miłosierność* 'gotowość do niesienia pomocy wszystkim znajdującym się w potrzebie: skłonność do współczucia innym' [PSWP]. W szczególności chodzi o: pokrzepienie, ukojenie kogoś w nieszczęściu, podtrzymanie na duchu, dodanie otuchy, por. *miłosierdzie i pociecha / pocieszenie* [SPXVI]; sposób na zaradzenie czemuś, także pomoc, ratunek, obrona, por. *lekarstwo i miłosierdzie* [SPXVI]; wyświadczone dobro, dobre uczynki, pomoc, wsparcie bez jakichkolwiek zobowiązań, za nic, por. *dobrodziejstwo i miłosierdzie; jałmużna, (i / abo) miłosierdzie; miłosierdzie i jałmużna; podparcie a miłosierdzie* [SPXVI]; *miłosierdzie a wspomóżenie / pomoc / ratunek* [SPXVI]; *dobrowolnie a z miłosierdzia* [SPXVI]; *darmo a z miłosierdzia* [SPXVI]; przyrzeczenia, zaręczenia, por. *miłosierdzie, (i / a) obietnica; miłosierdzie, (a / i / ani) obietnice; według miłosierdzia a według obietnic* [SPXVI].

Adekwatność miłosierdzia i współwystępujących fenomenów

W nawiązaniu do wskazanego wcześniej dostosowania czegoś do miłosierdzia odnotować trzeba uściślanie wyrażanej zgodności, tj. harmonijność między miłosierdziem a tym, co komunikuje zestrzajane z nim pojęcie, konkretnie: *litość*, por. *wedle litości i wedle mnostwa miłosierdzia* [SPXVI]; *łaska*, por. *według łaski i miłosierdzia* [SPXVI]; *miłość*, por. *według miłości i miłosierdzia* [SPXVI]; *prawda*, por. *wedle prawdy a miłosierdzia* [SPXVI].

Miłosierdzie zawarte w innych pojęciach

Z omówionymi wymiarami i przejawami miłosierdzia pozostają w związku zakodowania miłosierdzia w określonych pojęciach, ściślej – w ich eksplikacjach znaczeniowych.

Podstawowy kompleksodstłony miłosierdzia tworzą leksemy odnoszące się do litości i zmiłowania: (*litość*) *lutość* 'miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie, wyrozumiałość, skłonność do wybaczenia' [SSt]; 'miłosierdzie, współczucie, zrozumienie dla błędów, ułomności, nędzy, nieszczęścia' [SPXVI]; *litość, litościwość, lutość* 'współczucie dla nieszczęśliwego, politowanie, pożałowanie, ubolewanie, uczucie miłosierdzia' [SWar]; *litosierdzie* 'litość łącznie z miłosierdziem' [SWar]; *litość* 'współczucie dla kogoś, żałowanie kogoś, chęć niesienia komuś

⁵¹ Także w przeciwstawieniu: *gniewliwy i niemiłosierny* [SPXVI], tj. wobec braku miłosierdzia.

pomocy i okazywania miłosierdzia' [SWJP]; *lutowanie*, *lutować* 'litość, miłosierdzie, zmiłowanie' [SWar]; (*zlitowanie*) *zlutowanie* 'miłosierdzie, litość, współczucie' [SSt]; (*litowanie*) *lutowanie* 'współczucie, miłosierdzie, litość' [SSt]; (*zlitawać się*) *zlutawać się* 'okazywać miłosierdzie, litość' [SSt]; (*zlitować się*) *zlutować (się)* 'okazać miłosierdzie, litość, być skłonny do przebaczenia, współczuć' [SSt]; *litować* 'okazywać litość, miłosierdzie, współczuć' [SPXVI]; *litować*, *lutować* 'być pobłażliwym, wyrozumiałym, darować miłosierdzie, wybaczyć litościwie' [SWar]; *zlitowanie* 'zlitowanie się, litość, miłosierdzie, współczucie, politowanie' [SWar]; *zlitowanie*, *zlitowanie się* 'politowanie, litość, miłosierdzie, zmiłowanie się' [SWil]; *politowanie*, *polutowanie*, [*politunek*] 'litość, miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie' [SWar]; *slutowanie* 'litość, miłosierdzie' [SWar]; *rozlitować się* 'okazać litość, miłosierdzie, współczucie' [SPXVI]; *zmiłowanie* 'miłosierdzie, litość, współczucie' [SSt]; *zmiłowanie* 'ulitowanie się nad kimś, okazanie komuś litości; miłosierdzie' [SWJP]; *zmiłować się*, *zmiłować się* 'zlitować się, okazać miłosierdzie, być skłonny do przebaczenia, współczuć' [SSt]; *zmiłować się*, *zmiłowywać się nad kim*, *nad czym* 'zlitować się, ulitować się, użalić, okazać mu miłosierdzie' [SWar]⁵².

Poczucie żalu, odczuwanie żalu odnosi do kolejnej grupy pojęć charakteryzujących miłosierdzie, por. *pożałowanie* 'współczucie, też miłosierdzie' [SSt]; *kajać się* 'litować się, okazywać miłosierdzie, żałować kogoś' [SPXVI]; *żałość* 'współczucie, miłosierdzie' [SSt].

Miłosierdzie uwidacznia się w łasce, por. *łaska* 'miłosierdzie, litość, dobroć' [SSt]; *łaska* 'wspaniałomyślne darowanie win, litość, miłosierdzie' [SWar].

W poznaniu miłosierdzia ważne jest odczytanie określonych wartości oraz idei: miłości, por. *miłość* 'miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie, litość' [SSt]; *miłowanie* 'miłosierdzie, litość' [SSt]; *miłość* 'miłosierdzie, zmiłowanie, litość' [SWar]; ludzkości, por. *ludzkość* 'uczucie ludzkie, dobroć, łagodność, łaskawość, litościwość, miłosierdzie' [SWar].

Miłosierdzie dostrzegalne jest w nastawieniach i cechach dotyczących: bycia życzliwie, przyjaźnie usposobionym, por. *przychylność* 'o stosunku Boga do człowieka: błogosławieństwo, dobroć, łaska, miłosierdzie' [SPXVI]; cierpliwości, por. *cierpliwy* 'łagodny, miłosierny, wyrozumiały, tolerancyjny' [SPXVI].

Ewidentna jest obecność miłosierdzia i miłosierności w: dobroci, dobrotliwości, por. *dobry* 'dobrze czyniący, łaskawy, życzliwy, miłosierny, przynoszący dobro, szczęście' [SSt]; *dobrotliwie* 'łaskawie, miłosiernie'; *dobrotliwy* 'łaskawy, łagodny, miłosierny, życzliwy, pełen dobroci [przeważnie odnośnie do Boga]' [SPXVI]; byciu chętnym, skłonny do bezinteresownych działań, pomocy, wsparcia, spełnienia jakichś wymagań, zaspokojenia potrzeb, por. *uczynny* 'usłużny; chętny, skory do usługi, wygodzenia komu, ludzki, użyty; miłosierny' [SWar]; *wspomogliwy* 'miłosierny, uczynny' [SWar]; *miłosierdzie*, *jałmużna* 'wspieranie potrzebujących, ofiara na dobre cele' [SPXVI].

⁵² Por. *litościwy w miłosierdziu* [SPXVI].

Synonimiczność i antonimiczność w polu miłosierdzia

Istota miłosierdzia uwydatnia się w równoznacznikach i bliskoznacznikach w dwustronnym naświetleniu: od strony synonimów leksemu *miłosierdzie* oraz przez leksemy, których synonimem jest wyraz *miłosierdzie*. Mianowicie różnorodne aspekty miłosierdzia uwidaczniają w pierwszym przypadku bliskoznaczniki: *dobrotliwość, łaska, łaskawość, miłościwość, miłość, modlitebnica, modlitewnica, ublagalnia, ublagalnica, wyrocznica, kochanie, miłość* [SPXVI], *lutość i litość*⁵³, *zmiłowanie, politowanie*⁵⁴ [SPXVI, PSWP], *miłosierność, współczucie, ofiarność, ubolewanie, sumienie, serce, filantropia, charytatywność* [PSWP]. W przypadku drugim chodzi m.in. o następujące wyrazy: *cichość, dobrota, dobrotliwość, dobroć, jałmużna, przykłonność* [SPXVI]⁵⁵. Synonimiczność manifestuje się też w sferze braku miłosierdzia, por. *okrutność* – bliskoznacznice: *brak miłosierdzia* [PSWP]. Antonimy także charakteryzują dobitnie miłosierdzie, por. *obojętność, nieczułość, bezduszność, niewrażliwość, znieczulica, gruboskórność, bierność* [PSWP].

Asocjacyjność, symbolizacja w sferze miłosierdzia

Analizowany materiał językowy daje świadectwo symbolicznego charakteru odniesienia miłosierdzia do Boga, nie upoważnia jednak do wskazania pojęć czy przedmiotów, które oznaczałyby pojęcie miłosierdzia lub pełniły funkcję zastępczą wobec niego, tj. które miałyby pełną wartość symboliczności, stanowiłyby symbol. Wszelako w zebranych zbiorze jednostek języka polskiego

⁵³ Odnośnie do „synonimu miłosierdzia, którym jest wyraz *litość*, a w starszej wersji – *lutość*”, stwierdza się, że „[z]naczenie tego wyrazu zasadniczo nie uległo zmianie w ciągu wieków, akcentuje się w nim najczęściej ‘miłosierdzie, współczucie, wyrozumiałość, skłonność do przebaczenia, chęć przyścia z pomocą’” (zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 234). Odpowiadając na pytanie: „Czy można utożsamiać ze sobą «miłosierdzie» i «litość»”, konstatuje się, że miłosierdzie „tym różni się od litości, że jest totalne. Litość okazywana jest przede wszystkim wobec osób, którym dzieje się krzywda”, miłosierdzie zaś „okazywane jest nie tylko ludziom, których dotknęło zło, ale też tym, którym z czysto ludzkiego punktu widzenia dzieje się dobrze (jak w przypadku grzechu Dawida i Batszeby), ponadto „litość nie zawsze musi być autentyczna – litość można symulować, a odpowiednio okazana może służyć nieczystym celom”, podczas gdy miłosierdzie „ma u swych podstaw wiarę w Boga, charakteryzuje się bezinteresownością, która jest dowodem jego autentyczności” (zob. A. Rambiert-Kwaśniewska, *Zrozumieć Pawłowe miłosierdzie. Studium semantyczne terminu οἰκτιρμός w listach Pawła z Tarsu*, [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. Jaromin, Wrocław 2016, s. 317, 336–337).

⁵⁴ Należy zauważyć, że wyraz *politowanie* „zwłaszcza w XX w. traci swoją wartość neutralnego odpowiednika miłosierdzia, jakim wraz z litością był od dawna”, zob. T. Minikowska, *op. cit.*, s. 236.

⁵⁵ Z mniej dziś kojarzonych słów, dla których wyraz *miłosierdzie* jest bliskoznacznym, por. np. *pomoc* rozumianą jako ‘specjalny typ działania, który ma na celu niesienie ulgi drugiej osobie w wysiłku, w trudnej sytuacji: ratowanie w niebezpieczeństwie, wsparcie materialne oraz psychiczne; *pardon* (z francuskiego *pardon*) – ‘litość okazana komuś znajdującemu się w trudnym położeniu, zwłaszcza rannemu żołnierzowi podczas pojedynku’ [PSWP].

znajdujemy pojęcia i obiekty kojarzące się z miłosierdziem automatycznie dzięki ustabilizowaniu językowemu. Takie skojarzenia ewokują na przykład: samarytanizm (zob. przypowieść biblijną o miłosiernym Samarytaninie), por. *samarytańsko*, tj. ‘w sposób pełen litości i współczucia, okazując miłosierdzie, niosąc pomoc, szczególnie osobom chorym i cierpiącym’ [PSWP]; serce, por. *czyste serce*, czyli ‘miłosierna postawa społeczna’ [MN]; *miej serce i patrzaj w serce* – ‘zasada kierowania się w życiu uczuciem, miłością bliźniego, miłosierdziem’ (z ballady *Romantyczność* Adama Mickiewicza) [PSWP]⁵⁶; serce, sumienie, por. *pukać do czyjegoś serca / sumienia*, a więc ‘prosić o miłość, pomoc, o litość, miłosierdzie’ [PSWP]; miecz, por. przeciwstawienie: *miecz ... miłosierdzie* [SPXVI]. W związku z wyróżnionym w naturze miłosierdzia aspektem jego przejawiania się należy zauważyć, że niektóre z pojęć i obiektów są już mocno zakorzenione w języku w utrwalonych i reprodukowanych frazematyzacjach (którym ewentualnie można przypisać znamiona symbolizacji, tj. nadawania im symbolicznego charakteru). Miłosierdzie utożsamiane jest z Chrystusem, por. *ramię miłosierdzia* (tj. Chrystus) [SPXVI], ujawnia się w określonych zjawiskach i wytworach. Wymienić można w tym kontekście jeszcze: oko, oczy, por. *oko / oczy miłosierdzia; oko / oczy* (tj. spojrzenie) *miłosiernie* [SPXVI]; oblicze, por. *miłosiernie oblicze* [SPXVI]; rękę, ramiona, por. *ręka / ramiona miłosierdzia; ręka miłosierna* [SPXVI]; przedstawienie (rzeźbiarskie lub malarskie) bolejącej Maryi trzymającej na kolanach martwego Chrystusa, por. *pieta* ‘pobożność; miłosierdzie’ [SWar]. Są też odesłania do: naczynia, por. *naczynie miłosierdzia* ‘zasługujące na łaskę’ [SPXVI], studni – otworu wykopanego lub wywierconego w ziemi będącego zbiornikiem i miejscem czerpania wody, tj. substancji niezbędnej m.in. do życia człowieka, por. *studnia / studnica miłosierdzia* [SPXVI]; rosy, por. *rosa miłosierdzia* [SPXVI]; ognia, por. *ogień miłosierdzia* [SPXVI]; oleju bądź olejku, por. *olej / olejek miłosierdzia* [SPXVI]; skarbu, por. *skarb miłosierdzia* [SPXVI]; stolca, por. *stolec miłosierdzia* [SPXVI]; wrót, por. *wrota miłosierdzia* [SPXVI]; skrzydeł, por. *skrzydła miłosierdzia* [SPXVI]; jarzma, por. *jarzmo miłosiernie* [SPXVI]; piosnki, por. *piosnka miłosierna* [SPXVI].

Połączenia o nadmienionym charakterze znajdują się też w polu miłosierności. Spektrum odniesień tworzą: uczynki, czyny, postęпки, jak też to, co zostało uczynione, por. *miłosierny czyn; miłosierny gest; miłosierny uczynek* [WSJP PAN]; to, co zostało komuś dane, ofiarowane, a także ofiary, datki, por. *miłosierny dar* [WSJP PAN]; dłoń, ręka, por. *miłosierna dłoń; miłosierna ręka* [WSJP PAN]; serce, por. *miłosiernie serce* [WSJP PAN]; miłość, por. *miłosierna miłość* [WSJP PAN]; dobroć, dobroćliwość, *miłosierna dobroć; miłosierna / miłosciwa dobroćliwość; dobry z miłosierdzia; dobrotliwy w miłosierdziu* [SPXVI];

⁵⁶ Por. też podany już wyraz *serce* jako synonim słowa *miłosierdzie*. Z sercem kojarzony jest też brak miłosierdzia, por. *granitowe serce* ‘o człowieku pozbawionym uczuć, zwłaszcza miłosierdzia, litości’ [PSWP].

czyjaś przychyłność, wspaniałomyślność, por. *miłosierna łaska* [WSJP PAN]; darowanie komuś winy, także wybaczenie, por. *miłosierne przebaczenie* [WSJP PAN]; oczy zwrócone, skierowane na kogoś lub na coś, por. *miłosierne spojrzenie* [WSJP PAN].

III. ZAKOŃCZENIE

W polszczyźnie znajdujemy, że „[m]iłosierdzie ma przeróżne imiona. Jest służbą, oddaniem, przebaczeniem, troską”⁵⁷, uzupełniając te „imiona”, dodać można: jest też współczuciem, litością, zlitowaniem się, zmiłowaniem się, także miłością, łaską, a w zawężeniu – również jałmużną⁵⁸. Przede wszystkim jest to Boże miłosierdzie jako jeden z boskich atrybutów (istotowa cecha Boga), a także jako płaszczyzna odniesień Boga do człowieka, przejawiających się m.in. w miłości, w przebaczeniu win, obdarzaniu łaskami, obietnicy zbawienia⁵⁹. Widowym polem zaistnienia i wypełniania się ludzkiego miłosierdzia jest – w określonych sposobach i zasięgu – sfera życia społecznego. Wyraziście uwidacznia się też płaszczyzna osobowego konkretyzowania się miłosierdzia. W związku z tymi obszarami zarysowuje się religijny wymiar w pojmowaniu miłosierdzia oraz wymiar niereligijny (choć nie bez pewnych nawiązań do poprzedniego), sprowadzający się do jego rozumienia w potocznej świadomości.

Miłosierdzie jest istotną ideą, żywotnym fenomenem, traktowane jako wartość mieści w sobie cechy uznawane za dobre, mogące być wzorem w postępowaniu, zwłaszcza w obrębie norm w wymiarze religijno-moralnym, może ono też być godne realnego urzeczywistnienia, także jako określona postawa odzwierciedlająca uformowanie moralno-etyczne człowieka, jego nastawienie na konkretne przejawy życia oraz na drugą osobę⁶⁰.

Analiza leksykalno-semantyczna rozpatrywanego materiału językowego umożliwiła ukazanie miłosierdzia w języku polskim w jego bogatym, wielostronnym i różnoaspektowym wymiarze. Została uchwycona istota miłosierdzia odnosząca się do jego natury – ukształtowania pojęcia, wyrażanych treści, przypisanych atrybutów, a także sprowadzająca się do scharakteryzowania rzeczywistości miłosierdzia w doświadczeniu ludzkim, obszarów

⁵⁷ Zob. J.B. Szlaga, *Przedmowa*, [w:] W. Pikor, *Biblijne pytania...*, s. 12.

⁵⁸ Jałmużna w świetle języka polskiego będzie przedmiotem mojego odrębnego opracowania.

⁵⁹ Wychodząc ze znaczeń pojawiającego się w Starym Testamencie hebrajskiego *hesed* (por. wyrażenie *hesed we'em et* ‘łaska i wierność’) do oznaczenia wierności Boga, a także oznaczającego ‘łaskę’ i ‘miłość’ opartą na takiej wierności, oraz *rahāmim* – wskazującego na miłość i czułość matczyną (zob. Jan Paweł II, *op. cit.*, s. 17–18), obok miłości miłosiernej Boga uwzględnić trzeba również miłosierdzie jako atrybut Matki Boskiej – przymiot Matki Miłosierdzia.

⁶⁰ Por. w związku z tym: „wyraz *hesed* wskazuje na swoistą postawę «dobroci»”, zob. *ibidem*, s. 17.

manifestowania się miłosierdzia w rozmaitych przejawach, miłosierdzia ofiarowywanego i ofiarujących je oraz miłosierdzia otrzymywanego i je otrzymujących.

Wykaz skrótów

- A – Adalberg S., *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894.
- K – Kolberg O., *Przysłowia*, Warszawa 1977.
- KB – *Przysłowia polskie*, zebrał F. Korab Brzozowski, Kraków 1896.
- L – Linde S.B.M., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1807–1814/1854–1860.
- MN – Müldner-Nieckowski P., Müldner-Nieckowski Ł., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wyrażenia, zwroty, frazy*, Warszawa 2022.
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, red. H. Zgółkowa, Poznań 1994–2005.
- S – Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1967.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowcewicz, Wrocław 1966–2016.
- SSt – *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953–2002.
- SWar – *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, cz. 1–2, red. A. Zdanowicz et al., Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007–(online: <http://www.wsjp.pl>, dostęp: 24.11.2023).

Bibliografia

Źródła

Jan Paweł II, *Miłosierdzie. Antologia tekstów*, wybór tekstów, oprac. i słowo wstępne B. Pieron, Kraków 2016.

Opracowania

- Adamiec D., *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, Kraków 2007.
- Bieñkowska D., *Miłosierdzie*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin 1993, s. 65–73.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Kaczor M., *Użycie słowa miłosierdzie w języku polskim*, [w:] *Miłosierdzie w praktyce szkolnej i pozaszkolnej*, red. G. Janikula, R. Niparko, Poznań 2007 („Edukacja. Teologia i Dialog”, t. 4), s. 7–11.
- Karpluk M., *Intensiva przymiotnikowe typu namiłosierny*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, t. 3: *Rozwój polskiego systemu językowego*, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 137–144.
- Kleszczowa K., *Moralny po staropolsku. Studium leksykalno-aksjologiczne*, [w:] *Prace Językoznawcze*, t. 26: *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, O. Wolińska, Katowice 2001, s. 93–101.

- Kleszczowa K., *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003.
- Kornas-Biela D., *Miłosierdzie jako wartość wychowawcza. Perspektywa pedagogiki chrześcijańskiej*, „Rozprawy Społeczne” 2017, t. 11, nr 1, s. 5–15.
- Leśniewska A., *Wokół pojęcia „miłosierdzie” – rozważania filozoficzne*, [w:] *Miłosierdzie w filozofii i religiach*, red. R. Niparko, J. Skrzypczak, współpraca G. Janikula, Poznań 2005 („Edukacja. Teologia i Dialog”, t. 2), s. 9–15.
- Machniak J., *Doświadczenie Boga w tajemnicy Jego miłosierdzia u bł. Siostry Faustyny Kowalskiej. Studium krytyczne w świetle myśli teologicznej*, Kraków 1998.
- Minikowska T., *Miłosierdzie w ujęciu językoznawczym*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska XXXI – Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1990, z. 192, s. 217–258.
- Ożóg K., *Miłosierdzie w języku, literaturze i kulturze polskiej*, [w:] *By nie zabrakło miłości. Piętnaście lat Szkolnych Kół Caritas*, red. Z. Sobolewski, A. Sochal, Warszawa 2011, s. 167–192.
- Pikor W., *Biblijne pytania o Boże miłosierdzie*, Pelplin 2004.
- Puzynina J., *Język wartości*, Warszawa 1992.
- Rambiert-Kwaśniewska A., *Zrozumieć Pawłowe miłosierdzie. Studium semantyczne terminu οἰκτιρμός w listach Pawła z Tarsu*, [w:] *Oblicza miłosierdzia w Biblii*, red. J. Jaromin, Wrocław 2016, s. 317–338.
- Romaniuk K., *Biblijny traktat o miłosierdziu*, Ząbki 2004.
- Rucka I., *Rzeczowniki częste XVI-wiecznej polszczyzny pisanej (Na podstawie „Słownika polszczyzny XVI wieku”)*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. IV: *Materiały VI Kolokwium Językoznawczego Gniezno, 26–28 września 1996 r.*, red. M. Białoskórska, Szczecin 1998, s. 45–70.
- Siewiora J., *Miłosierdzie jako kategoria życia społecznego*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 2017, t. 36, nr 1, s. 21–36.
- Wysoczański W., *MIŁOSIĘRDZIE w korelacji z innymi pojęciami w polszczyźnie przedwspółczesnej*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. 8, red. E. Horyń, M. Olma, E. Zmuda, Kraków 2024, s. 345–354.
- Zabielski J., *Miłosierdzie chrześcijańskie współcześnie odczytane*, „Studia Teologiczne” 1991, t. 9, s. 97–119.
- Zyzak W., *Miłosierdzie jako termin teologiczny*, „Polonia Sacra” 2015, 19, nr 1 (38), s. 133–154.